

USAID
OD AMERIČKOG NARODA

STUDIJA o uticaju svetske ekonomske krize na poljoprivredu Srbije

Izradu ove publikacije je omogućila podrška Misije Američke agencije za međunarodni razvoj (USAID) u Srbiji, prema ugovoru br. EDH-I-00-05-00004-00, Task Order 09. Stavovi izneseni u ovoj publikaciji su lični stavovi autora i ne odražavaju nužno stavove Američke agencije za međunarodni razvoj.

Uticaj svetske ekonomske krize na poljoprivredu Srbije

Goran Živkov, Andrew Vonnegut, Brankica Obućina, Nenad Popadić

Sadržaj:

I.	Osvrt na krizu	3
I.1.	Kratak pregled dosadašnjeg toka krize.....	3
I.2.	Dosadašnji radovi na temu krize i poljoprivrede	4
I.3.	Specifičnosti krize u poljoprivredi.....	4
II.	Da li postoji kriza?	6
II.1.	Smanjena tražnja.....	8
II.2.	Smanjenje kreditne aktivnosti u poljoprivredi.....	11
II.3.	Spoljni uticaji	14
III.	Koliko je poljoprivreda pogođena krizom?	16
IV.	Kakve će biti posledice?.....	22
IV.1.	Kratkoročne posledice.....	23
IV.2.	Dugoročne posledice.....	29
IV.3.	Neki rezultati analize istorijskih i skorašnjih podataka.....	33
V.	Koliko će kriza da traje?	39
VI.	Kako je ublažiti?	41

VI.1.	Karakteristike agrarne politike u prethodnom periodu i periodu od početka krize.....	41
VI.2.	Predlog mera za ublažavanje krize	43
VII.	Dodaci.....	47
VII.1.	Dodatak I: Metodologija	47
VII.2.	Dodatak II: Tabela elastičnosti.....	48
VII.3.	Dodatak III: Analiza istorijskih podataka	49
VII.4.	Dodatak IV: Grafikoni visokog nivoa uvoza i krize	57
VII.5.	Dodatak V: Mapa blizine tržišta	59
VII.6.	Dodatak VI: Grafikoni analize trenda u vezi sa blizinom tržišta	61

april – maj 2009. godine

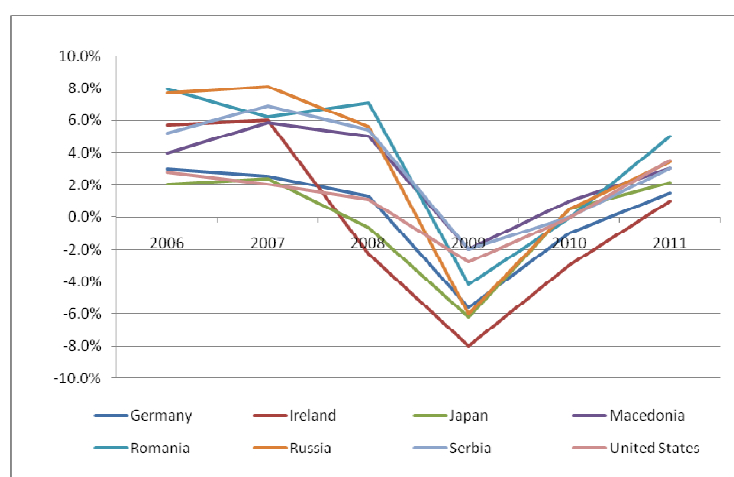
Uticaj svetske ekonomske krize na poljoprivredu Srbije

I. Osvrt na krizu

I.1. Kratak pregled dosadašnjeg toka krize

Ekonomska pad koji je sada prisutan u čitavom svetu počeo je kao kriza na američkom hipotekarnom tržištu. Kada su prezaduženi kupci nekretnina počeli da kasne sa otplatom svojih kredita, cene nekretnina su pale, a to je dovelo do novih problema sa otplatom kredita. Uskoro zatim postalo je očigledno da su temelji stotina milijardi dolara onoga što se smeštalo u kategoriju najpoželjnijih obveznica mnogo slabiji nego što se ranije mislilo. Kad su plaćanja po osnovu hipotekarnih kredita presahla, prezaduženi institucionalni kupci brzo su potrošili svoje rezerve i počeli da trpe ogromne gubitke. Zbog ovih gubitaka, u kombinaciji sa izuzetnom neizvesnošću u pogledu stvarne vrednosti sredstava u osnovi ovih hartija i zajmoprimčevog finansijskog zdravlja, finansijske institucije su ograničile kreditiranje, i među sobom i prema korisnicima, te tako ugušile kreditno tržište.

Promena BND i predviđanja kretanja MMF za odabrane zemlje i osnovne poruke vodećih međunarodnih organizacija

- MMF: Tri četvrtine zemalja imaju negativan rast 2009. godine
- STO: Obimi trgovinske razmene u svetu tokom 2009. smanjiće se za 9%
- OECD: Kriza je "najozbiljnija i najrasprostranjenija još od velike depresije"
- MMF: Priliv kapitala na tržišta u razvoju će naglo oslabiti, a oporavljati se polako
- Svetska banka: "Ljudska kriza nadnela se nad Evropu i region centralne Azije"
- IFF: bankarski krediti tržištima u nastajanju: 2008. priliv od 167 milijardi USD, a 2009. odliv od 61 milijarde USD

Izvori: MMF, OECD, STO, Svetska banka, Institut za međunarodne finansije (IFF)

Kriza je počela u SAD, ali se neumitno proširila na čitav svet. Međunarodno učešće u hipotekarnim obveznicama SAD značilo je da zajmodavci u svim delovima sveta imaju isti problem. Što je još važnije, neizvesnost je učinila da mnoge strane finansijske institucije obrate veću pažnju drugim baznim sredstvima. To je uključivalo i kredite za njihova tržišta stanova i izgradnje, kao i ogromne kreditne prilive tokom prošle decenije za tržišta u razvoju, poput Centralne i Istočne Evrope (CEE). Ubrzo je postalo očigledno da takvo pozajmljivanje nije imalo adekvatno obezbeđenje u osnovnim ekonomskim elementima, ali da je, u ne tako beznačajnoj meri, uticalo na te osnovne elemente.

Iako je kriza počela kao finansijska kriza, pokazuje se da se prelijeva i da će se i dalje prelivati na proizvodne sektore¹. Iako su mnoge firme manje zadužene i u boljem stanju nego u mnogim ranijim krizama, to nije slučaj sa građanima, a od njih zapravo zavisi krajnja tražnja. To je posebno slučaj na tržištu SAD gde je neto bogatstvo

¹ World Economic Outlook, IMF, October 2008; "Meanwhile in the Real Economy..." *The Economist*, 18. oktobar 2008.

građana do danas u proseku izgubilo deset procenata vrednosti koja se beležila na vrhuncu, pri čemu je „efekat bogatstva” pokrenut cenama sredstava pojačao ovaj ciklus.² Sve ukazuje na to da su domaćinstva znatno smanjila potrošnju i da će se ovaj trend nastaviti.³ Ovo smanjenje tražnje dovodi do ciklusa manjeg obima proizvodnje, manje zaposlenosti, slabijeg kvaliteta sredstava, i, ponovo, do manje tražnje.

Mnogi analitičari u početku su smatrali da će velika tržišta u razvoju, poput Rusije, Indije i Brazila, bolje proći u ovoj krizi nego SAD ili EU.⁴ Međutim, kako se kriza razvijala, pokazalo se da to nije slučaj. Očekuje se da će uticaj na tržišta u razvoju biti veliki, čak i na ona sa značajnim rezervama. To se posebno odnosi na trgovinskog partnera Srbije, Rusiju, koju istovremeno pogađaju i niže cene energenata.

I.2. Dosadašnji radovi na temu krize i poljoprivrede

Analiziranjem indikatora krize, trendova koji je karakterišu i razloga njenog pojavljivanja u cilju boljeg informisanja privrede i stanovništva o njenim efektima bave se sve važnije ekonomske institucije u svetu (MMF, OECD, STO, Svetska banka, Institut za međunarodne finansije...). Takodje, većina njih pokušava da predvidi dužinu trajanja i predloži moguća rešenja za ublažavanje posledica krize. Brojni su izveštaji i analize na svetskom nivou koji pre svega posmatraju ukupnu ekonomiju, makroekonomske indikatore, finansijski i realni sektor. Od sektora najviše je proučavan uticaj na cene nekretnina, dok je malo je istraživao uticaj krize na poljoprivredu. Ministarstvo poljoprivrede SAD je aprila 2009. godine objavilo izveštaj „Svetska ekonomska kriza: Šta ona znači za poljoprivredu SAD?” (*World Economic crisis, What it means for U.S. Agriculture*), u kome je glavna poruka da „svetska ekonomska kriza koja je počela 2008. godine ima velike posledice po poljoprivredu u SAD. Smanjenje globalne tražnje zbog sve većih recesija i smanjenja ekonomskog rasta dovodi do smanjenja tražnje za izvozom i sniženja cena poljoprivrednih proizvoda, u poređenju sa cenama iz 2008. godine. To opet dovodi do smanjenja prihoda američkih farmera i gura na dole vrednost samih farmi”.

U Srbiji ne postoje relevantni Izveštaji o uticaju svetske ekonomske krize na ekonomiju Srbije. Jedino je decembra 2008. godine Vlada Republike Srbije usvojila dokument „Ekonomska kriza i njen uticaj na Srbiju”, koji je pre lista mera koje je Vlada planirala da sprovede, nego analiza efekata krize. Ovaj dokument je vrlo brzo bio prevaziđen, pošto je bio zasnovan na optimističkom scenariju, pa je i sama Vlada uskoro po usvajanju promenila svoj stav i odlučila se za usvajanje rebalansa budžeta i dogovor sa MMF-om.

U Srbiji ne postoji ni jedan izveštaj ni dokument koji analizira uticaj krize na poljoprivredu, čak se u Vladinom dokumentu poljoprivreda ni ne spominje.

Možemo reći da je ovaj rad prvi koji meri uticaje krize u Srbiji i među prvima u svetu koji se bavi analizom uticaja na poljoprivredu.

I.3. Specifičnosti krize u poljoprivredi

Poljoprivreda je specifična grana privrede koju karakteriše velika dužina proizvodnog ciklusa i značajan uticaj vremenskih prilika na proizvodnju, što u velikoj meri otežava merenje uticaja pojedinih faktora na proizvodnju i tržišni lanac, naročito u kratkom vremenskom periodu. Prilikom istraživanja krize koja ima globalne razmere

² “When Fortune Frowned: A Special Report on the World Economy” *The Economist* 11. oktobar 2008.

³ “Economic Flash, US Retail Sales, Flagging Consumers” CIBC World Markets October 15, 2008; “A Spent Force” *The Economist* 18. oktobar 2008.

⁴ “Major Emerging Economies Look to Resist Recession” *International Herald Tribune*, 19. oktobar 2008.

teško je razgraničiti šta je globalni uticaj, šta regionalni, a šta je specifično domaći uticaj. Takodje je otežano i određivanje efekata krize u jednom određenom sektoru, jer se javlja problem merenja međusektorskog uticaja. Na primer: da li je smanjenje zaposlenosti posledica loše politike zapošljavanja i povećanja dažbina po zaposlenom ili efekata krize u poljoprivredi, ili da li je smanjenje kreditne aktivnosti posledica nezainteresovanosti poljoprivrednika za uzimanjem kredita ili nespremnosti banaka da ih obezbede, ili je pak uticaj krize u poljoprivredi negativno uticao na ponašanje i jednih i drugih.

Međutim, kašnjenje u uviđanju procesa i trendova koji se odigravaju može da ima značajne negativne posledice, prvenstveno u nereagovanju u vezi sa donošenjem mera za ublažavanje krize. Zato je važno što pre identifikovati: i) indikatore koji bi ukazivali na postojanje i nivo krize (u što je većoj mogućoj meri nezavisne od vremenskih prilika); ii) trendove koji bi ukazivali na kretanja indikatora, iii) analizirati indikatore i trendove; i na osnovu saznanja iv) kreirati (u slučaju ovog rada preporučiti) mere za ublažavanje posledica.

Što pre se indikatori i trendovi uoče, to je pre moguće pronaći odgovore i kreirati mere, a svako kašnjenje može imati značajne posledice.

Zato će ovaj rad svoju aktivnost usmeriti na pronalaženje odgovora na sledećih pet pitanja:

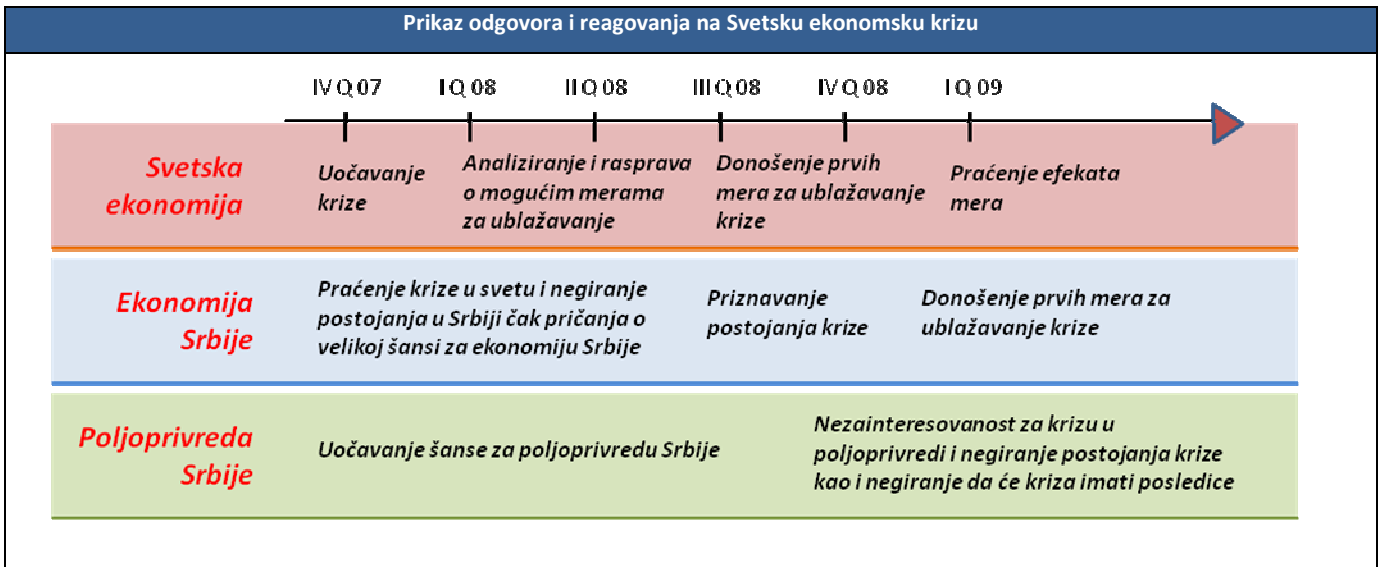
1. Da li je poljoprivreda Srbije pogođena svetskom ekonomskom krizom?
2. Ukoliko jeste, u kojoj meri?
3. Kakve će biti posledice po poljoprivredu Srbije, kako kratkoročne, tako i dugoročne?
4. Koliko će kriza trajati?
5. Šta treba raditi da bi se ublažile posledice krize?

II. Da li postoji kriza?

Preovlađujuće razmišljanje je da u poljoprivredi kriza ne postoji ili makar da ona nema, niti će imati značajnije posledice na poljoprivredu Srbije.

Slično se dešavalo i sa celokupnom privredom, kada je dugo po izbijanju svetske finansijske krize kod nas bilo dominantno verovanje, diktirano od strane kreatora politike, da nas kriza neće ni pogoditi, šta više, da može predstavljati šansu za ekonomiju Srbije jer će se mnoge kompanije suočene sa problemima u svojim zemljama, gde postoji kriza, odlučiti da svoju proizvodnju presele kod nas, gde krize nema. Tako da, dok su SAD, Nemačka, Velika Britanija raspravljale o merama za ublažavanje krize i predviđale posledice po realni sektor, mi smo polako uočavali da kriza ipak pogađa i finansijski i privredni sektor u Srbiji, čak da ona ima mnogo veći uticaj na naš realni sektor nego što je to slučaj u zemljama iz kojih smo verovali da će kompanije seliti svoje poslovanje u Srbiju.

Slično je razmišljanje o krizi u poljoprivredi. Danas, na početku II kvartala 2009. godine, isto je kao ono koje je preovladavalo o ukupnoj ekonomiji u III i IV kvartalu 2008. Razloge za to trebalo bi tražiti u uvreženim verovanjima i činjenicama:

VEROVANJE: Poljoprivreda Srbije je velikim delom orijentisana na samopotrošnju i mali deo proizvoda se iznosi na tržište.

VEROVANJE: Poljoprivreda Srbije navikla je da privređuje u kriznim situacijama, tako da posledice neće biti toliko izražene.

ČINJENICA: Poljoprivreda ima malu dohodnu elastičnost, pa potrošnja poljoprivrednih proizvoda neće opasti značajno - „ljudi moraju da jedu“, „nisu to automobili pa da ne moraš da ih kupiš“.

ČINJENICA: Dok se pad ili rast industrijske proizvodnje ili usluga može pratiti iz meseca u mesec, poljoprivreda, zbog specifičnosti dugog obrta, ima vrlo nepouzdanu podatke na mesečnom nivou, pa je teško znati pravi uticaj krize bez praćenja perioda od makar jedne godine.

Tačno je da je tržišni lanac u poljoprivredi kratak i da se često završi na sopstvenom imanju, prodajom od kuće ili na lokalnoj pijaci, ali isto tako značajan rast izvoza, smanjenje broja poljoprivrednika i promene u funkcionisanju tržišnih lanaca (sve veća prodaja preko supermarketa i specijalizovanih prodavnica) dovode do produženja tržišnog lanca, pa shodno tome i većeg uticaja tržišnih tokova na poljoprivredu, ma koliko celokupna poljoprivreda ili svaki poljoprivrednik bio samodovoljan.

Tačno je i da je poljoprivrednik navikao na krizu, isto koliko je tačno i da se potrošnja hrane najmanje smanjuje usled pada kupovne moći potrošača. Međutim, iako je dohodna elastičnost po grupama poljoprivrednih proizvoda i „tipovima tržišta“ u velikoj meri poznata, ona, u kombinaciji sa drugim faktorima na tržištu otežava planiranje i predviđanje, naročito ukoliko proizvođači nemaju jasne signale i informacije o nivoima elastičnosti i nivou smanjenja potrošnje, odnosno dubini krize. Posmatrajući ovu činjenicu, suprotno prevlađujućem mišljenju, može se desiti da će određene grane poljoprivrede biti možda i više pogođene krizom. Razlozi mogu biti:

- *Poslovanje na izbalansiranom tržištu koje ima malu elastičnost, a pri tome postoje i teškoće za određivanje potrebne proizvodnje (proizvođač čaša ili automobila radi po narudžbini i po poznatoj ceni, a poljoprivrednik tek kada ih proizvede traži tržište za svoje proizvode, pri čemu je cena tada određena ponudom i tražnjom),*
- *Nemogućnost dužeg čuvanja proizvoda.*

Na taj način, može se desiti da se i pored malog pada potrošnje određeni deo proizvodnje u koju je poljoprivrednik uložio sredstva mora uništiti, pri čemu je osnovni trošak na samom proizvođaču.

Ukoliko postoji kriza ona bi uticala na poljoprivredu Srbije, kao i na ostale grane privrede, na dva osnovna načina:

1. Smanjena tražnja
 - a. Smanjeni prihodi na domaćem i glavnim izvoznim tržištima imaju za posledicu smanjenje tražnje,
 - b. Smanjena tražnja vodi smanjenju proizvodnje i većoj nezaposlenosti,
 - c. Deo tražnje nestaje, a deo se okreće drugačijim proizvodima;
2. Smanjenje kredita

Višak sjeničkog sira

Tone sjeničkog sira za deponiju
Selo Fijulje kod Sjenice čini dvadeset domaćinstava koja ukupno imaju oko 60 tona poznatog sjeničkog sira spremnog za bacanje, jer nemaju kome da ga prodaju

Nurčo i Zumreta Ugjanin sa kacam neprodanog sira (Foto M. Dugačić)

Fijulje kod Sjenice – Neobičan rekord, možda i za Ginisovu knjigu rekorda, sticajem raznih okolnosti, drže ovih dana meštani sela Fijulje kod Sjenice. U mlekarnima dvadeset domaćinstava, 18 bošnjačkih i dva srpska, uskladišteno je oko 60 tona sjeničkog sira, onog po kvalitetu nadaleko poznatog, belog, potumasnog, od kravljeg i ovčjeg mleka. Računica pokazuje da svaka kuća u proseku ima po tri tone ovog proizvoda kojeg sada niko neće – niotkuda kupca. Stoga očajni domaćini, kako koji dan prolazi, dižu ruke od potrage za mušterijama i sve birkaju mesto gde će sir odložiti a da ekološki ne zagade selo i okolinu na prostranoj i čistoj Pešterskoj visoravni.

– Ja za još dvadesetak dana imam prostora u mlekarnu. U slučaju da za to vreme sir ne prodam odlučila sam da stari, svu količinu od 25 kaca, odvezem do jame „Golubnjače“, koja je tu nadomak sela. Ta jama je duboka i iz nje se neće širiti neprijatan miris. Mislim da će tako postupiti i moje komšije, jer šta drugo možemo – stiže novi mladi sir, a sa

- a. Privredne subjekte sa slabim obezbeđenjem koji uglavnom posluju sa gotovinom, kao što su uvoznici, banke smatraju sve rizičnijima,
- b. Kupci na domaćem i stranim tržištima ne mogu više da održavaju isti nivo kupovine,
- c. Strane banke se povlače iz centralne i istočne Evrope, čime se smanjuje obim finansiranja na raspolaganju proizvođačima.

Upravo zato su u traženju odgovora na pitanje da li je poljoprivreda Srbije pogođena svetskom ekonomskom krizom istraživani indikatori koji ukazuju na smanjenje tražnje (u spoljnoj trgovini, u unutrašnjoj trgovini, zaposlenosti i platama) i na smanjenje kredita.

II.1. Smanjena tražnja

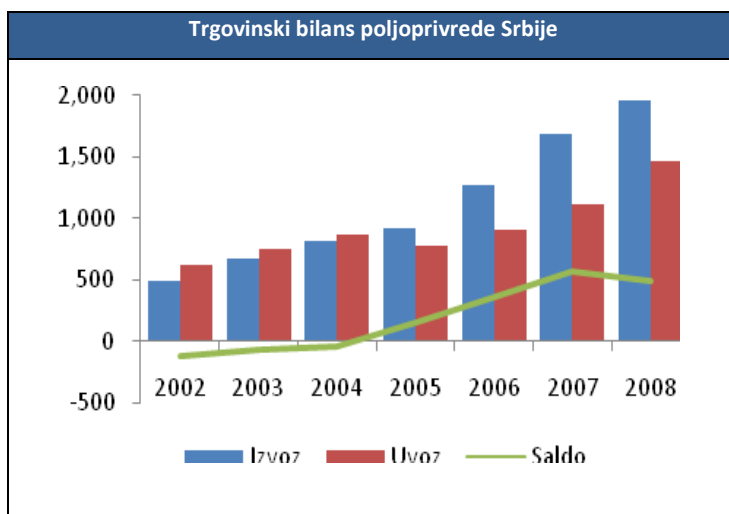
Spoljna trgovina

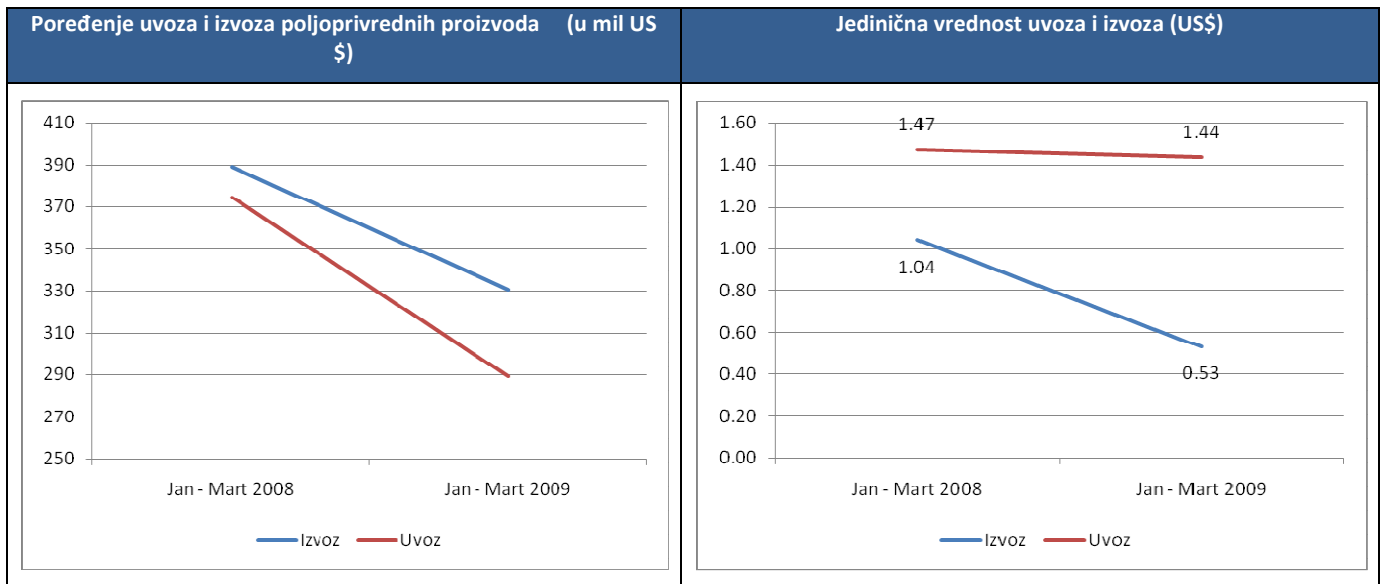
Od 2001. godine poljoprivreda Srbije beleži konstantno povećanje izvoza i uvoza, pri čemu je izvoz rastao po prosečnoj stopi od 26% u poslednjih sedam godina, a uvoz po stopi od 13,4%. Zato je Srbija beležila konstantno povećanje suficita u razmeni sve do 2008. godine, kada je po prvi put uvoz rastao brže nego izvoz, naročito u četvrtom kvartalu.

Ovi uspešni rezultati u spoljnoj trgovini poljoprivrednim proizvodima posledica su povoljnog trgovinskog režima koji Srbija uživa jer ima asimetrični preferencijalni status sa EU i SAD, kao i slobodan trgovinski režim sa zemljama okruženja u okviru CEFTA sporazuma, te bilateralni trgovinski sporazum sa Rusijom.

Međutim, i pored proizvodno relativno dobre 2008. godine, u kojoj fizički obim poljoprivredne proizvodnje beleži rast u odnosu na prethodnu godinu od 9%, izvoz u prva tri meseca ove godine beleži značajan pad od 14,98 % u poređenju sa istim periodom 2008. godine. Najveći pad u

apsolutnoj vrednosti izvoza zabeležen je kod proizvoda mlinske industrije (što je delom posledica zabrane izvoza žitarica sa početka prošle godine, kada je značajno povećan izvoz prerađevina), zatim prerađevina biljnog i životinjskog porekla iz glave 15 Carinske tarife, šećera i proizvoda od šećera, proizvoda od povrća i voća, kao i mesa .

Pad izvoza posle relativno dobre godine i značajnih zaliha nekih od osnovnih izvoznih proizvoda (kukuruz, maline, ulje, pšenica, prerađeno povrće) mogu ukazivati na to da su proizvodi cenovno i/ili kvalitativno nekonkurentni u odnosu na postojeću inostranu tražnju, ili pak da izvoznici kalkulišu i čekaju bolju cenu. Kalkulisanje izvoznika malo je verovatno iz razloga što se već ulazi u novu proizvodnu sezonu, a i potreba za novcem zarad ugovaranja nove setve je velika, pa ovo ne bi bila prodajna strategija ni u godinama kada bi ovako taktiziranje imalo smisla.

Izuzetno je izražen pad jedinične vrednosti izvoza u iznosu od 48,85% (jedinična vrednost izvoza u periodu januar – mart 2008. godine bila je 1,04 USD/kg, a u periodu januar – mart 2009. godine 0,53 USD/kg), koji je, gledano po glavama Carinske tarife, posledica pre svega smanjenja jedinične vrednosti izvoza žitarica (za 93%), koža (za 54,7%) i biljnih proizvoda (za 53,17%).

Pad uvoza bi u okolnostima povećane unutrašnje trgovine bio dobar indikator unapređenja konkurentnosti koja dovodi do supstitucije uvoznih proizvoda domaćim. Međutim, kada izvoz pada gotovo istim tempom kao i uvoz, onda smanjenje uvoza pre ukazuje na smanjenje potrošnje nego na supstituciju proizvoda. U periodu prva tri meseca 2009. godine, ukupan uvoz u poljoprivredi beleži pad od 22,59% u poređenju sa istim periodom 2008. godine.

Unutrašnja trgovina

Smanjenje unutrašnje trgovine poljoprivrednim proizvodima prvenstveno je rezultat smanjene tražnje. Hrana u poređenju sa ostalim, naročito luksuznim proizvodima, ima manje smanjenje tražnje, ali smanjenje ipak postoji. Ono je još značajnije kada se uporedi vrednost neto količina, jer u vreme krize dolazi do supstitucije skupljih proizvoda onima sa nižom cenom.

Tražnja za poljoprivrednim proizvodima zavisi od prihoda potrošača. Ako bismo koristili tehničke izraze, odnos između njih bi mogao da se nazove “dohodnom elastičnošću tražnje,” ili iznosom u kome se tražnja za određenim proizvodom menja sa promenom prihoda. Elastičnošću ćemo se više baviti kasnije u ovom radu. Prihodi trpe uticaj krize na više načina, a svaki od tih načina u vezi je kako sa realnim tako i sa doživljenim

smanjenjima prihoda potrošača i samopouzdanja tih potrošača. Iako se sada beleži realno smanjenje prihoda potrošača, posebno u zemljama kao što su Španija i Irska gde se nezaposlenost naglo povećala, jedan deo ovog pada tražnje može da se pripíše „štednji iz opreza“. Ovakva štednja može da smanji samo ako se pojača samopouzdanje potrošača. Izvozna tržišta za srpske poljoprivredne proizvode odlikuju se svim dole navedenim elementima.

Procene elastičnosti pokazuju da je tražnja za namirnicama često manje podložna uticaju pada prihoda nego drugi proizvodi			
Najveći uticaj	Gurmanske namirnice	1.5	Elastičnost tražnje predstavlja izmerenu promenu tražnje za proizvodima sa rastom prihoda; što je veća elastičnost, potrošnja se više povećava kako rastu prihodi, ili se više smanjuje sa padom prihoda
	Rekreacija	1.25	
	Medicinska nega	1.25	
	Obrazovanje	1.05	
Manji uticaj	Napici	0.97	Elastičnost kod većine namirnica značajno je manja od one kod druge potrošne robe, što ih čini prilično otpornim na promene u prihodima
	Smrznuta jela	0.9	
	Odeća	0.88	
	Mlečni proizvodi (srednji prihodi)	0.71	
	Meso (srednji prihodi)	0.65	
	Mesne prerađevine	0.635	
Najmanji uticaj	Voće/povrće (srednji prihodi)	0.53	Elastičnost tržišta sa srednjim prihodima (tj. tržišta bivše Jugoslavije, Bugarske, Rumunije, Rusije) obično je veća nego na tržištima sa višim prihodima (EU, SAD), što ukazuje na to da bi tražnja iz susjednih zemalja mogla brže da se smanjuje
	Ulja (srednji prihodi)	0.43	
	Žitarice (srednji prihodi)	0.41	
	Šir	0.32	
	Voće/povrće (viši prihodi)	0.27	
	Ulja (viši prihodi)	0.21	
	Buter	0.2	
Pozitivan uticaj pada prihoda	Jogurt	0.19	Elastičnost se ovde uopšteno posmatra, pošto postoje značajne razlike unutar kategorija; npr. neko suvo voće i košticevo voće predstavljalo bi luksuz
	Žitarice (viši prihodi)	0.19	
	Sveže mleko	-0.17	
	Sušeno voće i povrće	-0.4	
	Šećer	-0.4	
	Testenine	-0.41	
	Prerađeni prehramb. proizvodi	-0.49	Tražnja za nekom robom povećava se sa smanjenjem prihoda; takva roba naziva se "inferiornom robom"
	Turšija, sosovi	-2.2	

Izvori: Ministarstvo poljoprivrede SAD, Služba za ekonomska istraživanja (USDA-ERS, podaci iz 112 zemalja); Atlantic Economic Journal, feb. 2006; Regmi, Anita, M.S. Deepak, James L. Seale Jr., Jason Bernstein "Analiza obrazaca potrošnje hrane"; Agra CEAS Consulting "Studija tražnje za mlečnim proizvodima"; Monthly Labor Review; Azzeddine Azzam "Procene i tumačenja elastičnosti tražnje za prehrambenim proizvodima u zavisnosti od prihoda"

Pošto poljoprivredu karakteriše dugi proizvodni lanac u kome je finalni proizvod jedne proizvodnje input za drugu (semenski kukuruz – kukuruz – koncentrovana stočna hrana – žive životinje – polutke – kobasice), smanjenje tražnje za jednim proizvodom u lancu reflektuje se i na druge. Tako da, iako iskustvo pokazuje da se u doba krize direktna potrošnja šećera povećava jer njegova cena ima negativnu elastičnost (videti Dodatak II), šećer kao input u konditorskoj i industriji sokova beleži smanjenje tražnje, pošto je proizvodnja slatkiša i sokova suočena sa značajnim padom tražnje.

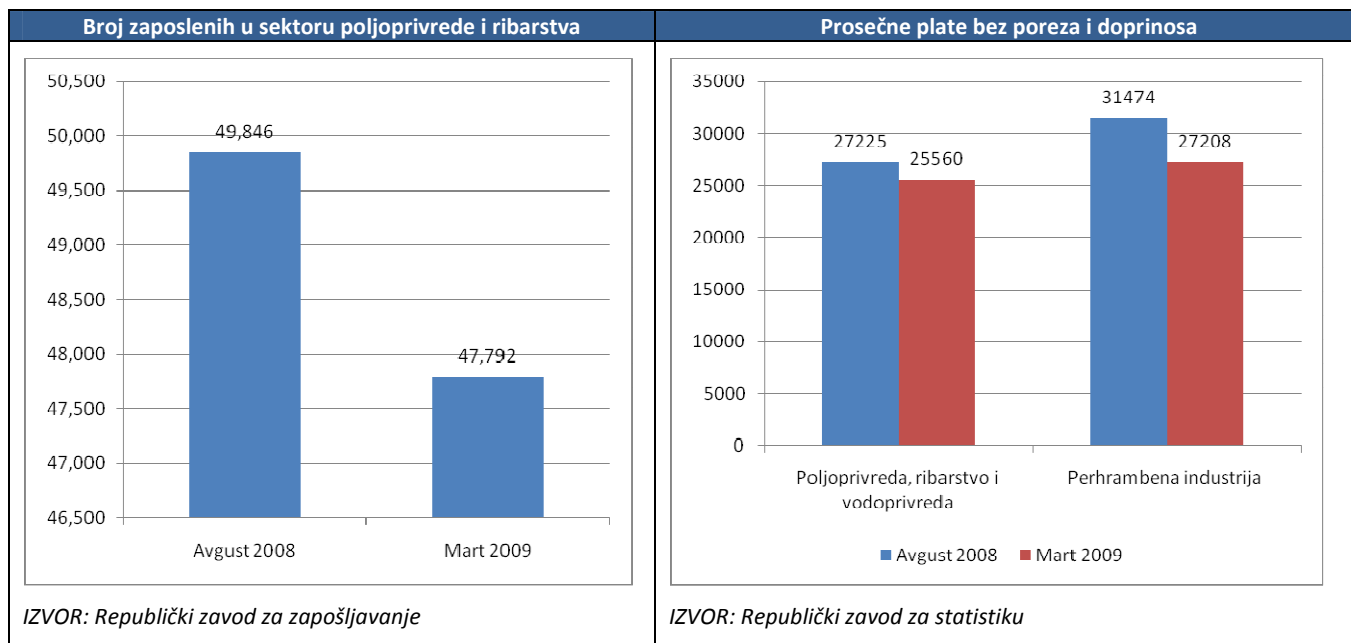
Plate

Jedan od razloga smanjenja ukupne potrošnje je i smanjenje plata na kraju prvog kvartala 2009. godine u poređenju sa III kvartalom 2008. godine. Zabeleženo je smanjenje plata u poljoprivrednom sektoru za 6% i prehrambenoj industriji za 13%, što u osnovi ne utiče puno na smanjenje potrošnje, ali utiče na smanjenje

životnog standarda ljudi kojima je plata smanjena. Depresijacija dinara, kao posledica uticaja krize ili nekih drugih faktora, takodje je dodatno uticala da se pogorša životni standard ljudi zaposlenih u poljoprivredi.

Zaposlenost

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, u poslednjih sedam meseci 2.054 zaposlenih koji su radili u sektoru poljoprivrede ostalo je bez posla. Gotovo 5% od ukupno zaposlenih u avgustu 2008. godine više ne radi u poljoprivrednoj delatnosti. Koliki je u ovome uticaj krize teško je proceniti, jer smanjenje zaposlenosti može biti i posledica poboljšanja tehnologije u proizvodnji, koja nužno zahteva manje angažovanje radne snage. Međutim, tempo smanjenja radne snage veći je nego uobičajeno, a primetno je i smanjenje investicija u nove tehnologije od početka krize.

II.2. Smanjenje kreditne aktivnosti u poljoprivredi

Kriza koju danas imamo potekla je iz finansijske krize. Krediti su odobravani po osnovu sredstava za koje se kasnije pokazalo da predstavljaju veći rizik nego što se očekivalo, kao i da im je, u mnogim slučajevima, vrednost manja od vrednosti samog kredita. To je imalo za posledicu smanjenje kredita koje je proisteklo iz dve međusobno povezane pojave. Najpre, poverioci su pretrpeli ogromne gubitke, što ih je nateralo da suze svoja kreditna portfolija kako bi koeficijente kapitala vratili na prihvatljiv nivo. U mnogim slučajevima za ovo je bila neophodna infuzija iz javnih fondova. Jednostavno, poverioci sada imaju manje novca koji bi mogli da pozajme i oprezniji su sa pozajmljivanjem onog novca koji imaju. Posebno je bilo izraženo povlačenje iz CIE, gde se ne očekuje da će se finansiranje vratiti na pređašnji nivo u doglednoj budućnosti.⁵ U očekivanju negativnog kreditnog toka, veruje se da će neko vreme reinvestiranje kreditnih sredstava na tržištima u razvoju biti ispod

⁵ IMF Global Financial Stability Report, april 2009. Neki posmatrači smatraju da nikada neće biti dostignuti nekadašnji nivoi.

100 procenata.⁶ Očekuje se da će se neto priliv u CIE od 217 milijardi i u Rusiju od 107 milijardi dolara iz 2007. godine u 2009. naglo pretvoriti u neto odliv od 27 milijardi u slučaju CIE i 49 milijardi dolara u slučaju Rusije.⁷

Druga pojava koja je dovela do smanjenja kredita je povećanje nespremnosti za izlaganje riziku. Pošto su ranije pogrešno procenili rizik hipotekarnih hartija od vrednosti, poverioci sada sa oklevanjem daju pozajmice bilo kom drugom osim najsigurnijim zajmoprimcima. Premije rizika, koje su u prethodnim godinama dotakle samo dno, sada su eksplodirale. I kompanije sa tržišta u razvoju i one sa razvijenih tržišta koje mogu da ponude nedovoljno sigurno obezbeđenje suočene su sa smanjenom mogućnošću kreditiranja i veoma visokim kamatnim stopama, ukoliko uopšte mogu doći do kredita. Grafikon desno koji je preuzet od MMF-a pokazuje povećanje u rasponu rizika države od juna 2008.⁸ Raspon rizika kod dugovanja preduzeća je raznolikiji, ali, kao što se i očekivalo, u proseku beleži čak i veće iznose.⁹

Ova uskomešanost međunarodnih finansijskih tržišta utiče na srpske proizvođače na dva osnovna načina:

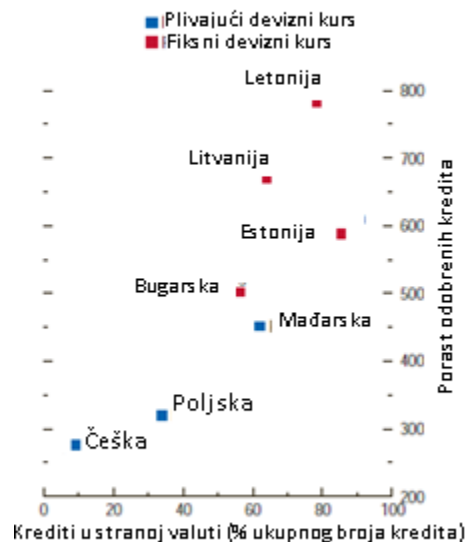
Manje sredstava za kupce

Uvoznici na svim tržištima, i na tržištima u razvoju i na onim razvijenim, suočavaju se sa smanjenjem kreditnih linija. Mnogi od ovih kupaca funkcionišu na osnovu gotovine ili kolaterala male vrednosti. Čak i ako su gotovinski tokovi jaki, u sadašnjim uslovima zajmodavci koji su sve manje raspoloženi da se izlože riziku te firme vide kao rizične. Pomanjkanje kredita smanjuje mogućnosti uvoznika da kupuju robu, pogoršava uslove koje su oni u mogućnosti da ponude, što sve, paradoksalno, povećava rizičnost saradnje sa uvoznicima. Pomanjkanje finansiranja uvoznika može da dovede do smanjenja tražnje za uvozom koje bi bilo veće od smanjenja stvarne tražnje na tržištu. Čak ni značajna tražnja potrošača možda ne bi mogla da prevaziđe rizik za koji se doživljava da postoji kod finansiranja uvoznika, koji se oslanjaju na plaćanja koja će im njihovi sopstveni prezaduženi korisnici izvršiti u budućnosti. Rusija predstavlja takav slučaj. Čak i ako korisnici nisu izgubili spremnost da plate za srpske jabuke, mogućnosti dobijanja kredita koji je neophodan da bi se ovaj proizvod prebacio sa jednog mesta na drugo drastično su se smanjile u međuvremenu.

Smanjene mogućnosti kreditiranja proizvođača

Povlačenje bankarskog finansiranja sa tržišta u razvoju i posebno iz CIE znači manje kredita i lošije uslove za srpske proizvođače. Ovo utiče kako na proizvodne cikluse, tako i na mogućnosti proizvođača da finansiraju trgovinu sa pozicije prodavca. Problem može da postane još složeniji ako ovo smanjenje mogućnosti kreditiranja natera veće i stabilnije firme da se ponovo okrenu isključivo domaćim izvorima finansiranja i tako istisnu manje zajmoprimce. Prelivanje dugova u privredi vidi se kao jedan od najrizičnijih elemenata na tržištima u razvoju. Kao

Devizno poslovanje je izraženo povezano sa očekivanim rizicima na tržištu, bez obzira na kretanje deviznih kursa

Izvor: Analize MMF-a

⁶ IMF World Economic Outlook, april 2009.

⁷ Institute for International Finance "Capital Flows to Emerging Markets Economies" 27. januar 2009.

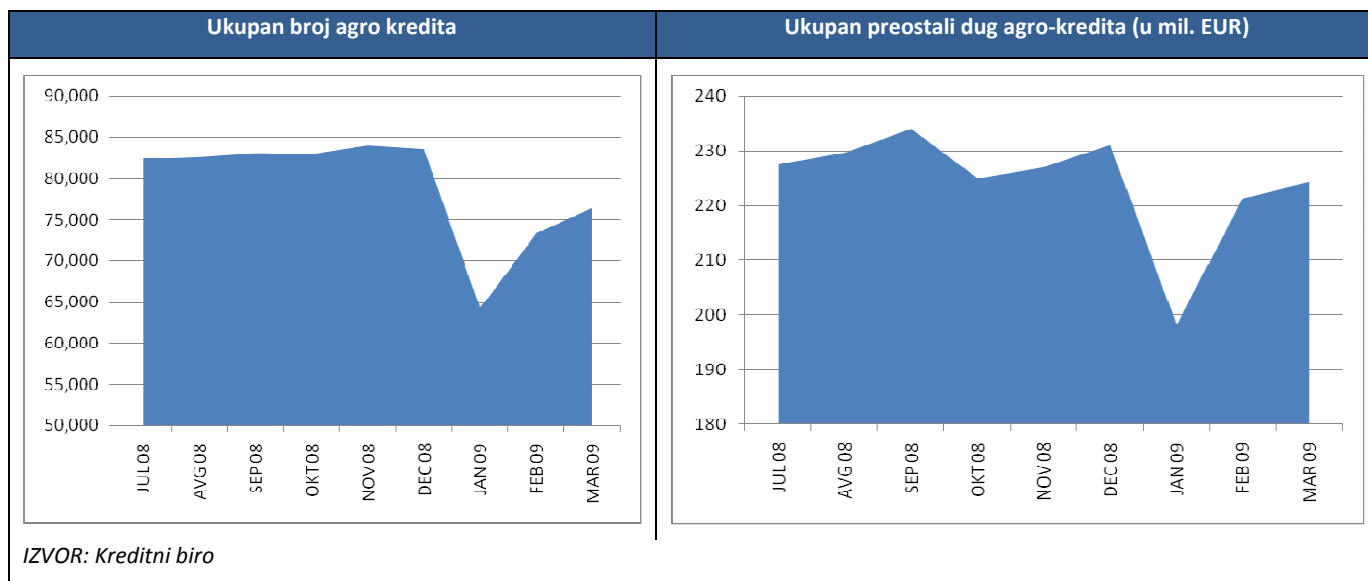
⁸ IMF World Economic Outlook, april 2009.

⁹ "Prospects for the Global Economy 2009", Svetska banka.

što je gore navedeno, iako bi tražnja za mnogim proizvodima mogla da bude stabilna čak i tokom krize, trgovina bi ipak mogla da izostane, ili da postoji uglavnom sa onim zemljama čije su firme manje ugrožene krizom.

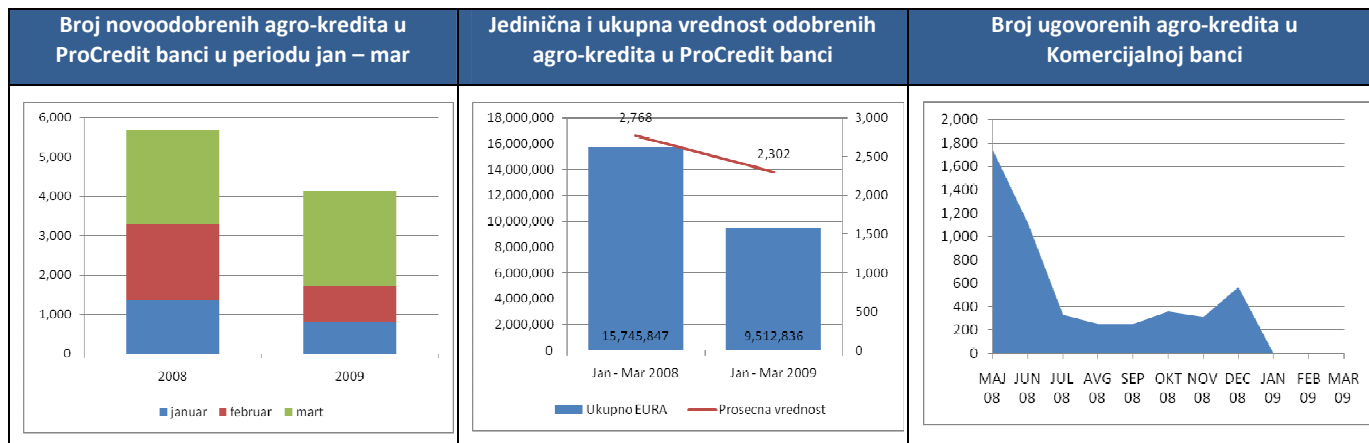
Grupa indikatora koji ukazuju na postojanje i intenzitet krize odnosi se na kreditnu aktivnost. Ukoliko se manje kredita alokira prema korisnicima to znači: i) da banka smanjuje svoj kreditni portfolio, bilo ukupni ili samo prema određenom sektoru ili grupi korisnika; ii) da postoji manja tražnja kod korisnika, jer ne veruju u uspešnost poslovnog plana; ili iii) oboje. U slučaju prvog kvartala 2009. godine, banke su smanjivale svoje kreditne aktivnosti, a poljoprivrednici su bili manje zainteresovani za uzimanje kredita, naročito investicionih.

Osim navedenog, postoji još i čitav niz specifičnih razloga smanjenja kreditne aktivnosti u poljoprivredi koji su u nekim slučajevima vezani direktno za strategije banaka, ili pak za kašnjenje najavljenih subvencionisanih kredita od strane Ministarstva poljoprivrede, gde su se mnogi potencijalni korisnici, a i banke, odlučili da čekaju da program krene. Takodje, kašnjenje sezone u odnosu na 2008. godinu može uticati na to da se alociralo manje kredita u odnosu na isti period prošle godine.

U odnosu na avgust 2008. godine, smanjenje agro-kredita očigledno je i ukupnom broju kredita, gde iznosi 7,5%, i u ukupnoj sumi otpisa duga za 4,2%. Shodno dubini finansijske krize u svetu, posmatrajući na ovaj način, smanjenje od 7,5 odnosno 4,2% ne bi trebalo da zabrinjava. Međutim, znajući da su to podaci za ukupnu sumu i broj kredita u opticaju, i da su mnogi od tih kredita dugoročni i ugovoreni pre početka krize, a da se danas vraćaju, podatak o tome koliko je kredita ugovoreno u prvom kvartalu 2009. godine u poređenju sa istim periodom 2008. godine daje jasniju sliku stanja na kreditnom tržištu poljoprivrednih zajmova. Posmatrajući iz ovog ugla vidimo da je smanjenje kreditne aktivnosti bitno značajnije. Komercijalna banka je u periodu januar – mart 2009. godine ugovorila samo desetak agro-kredita, dok je prošle godine odobrila ukupno preko 6.300 kredita, a 226 samo u prvom kvartalu. ProCredit banka, kao banka sa najvećim poljoprivrednim portfolijom od svih banaka koje posluju u Srbiji, koja u ukupnom kreditiranju poljoprivrednika učestvuje sa preko 37%, ima smanjenje kreditne aktivnosti u poljoprivredi za period januar – mart u odnosu na prošlu godinu za 28% u broju odobrenih novih agro-kredita i 40% u vrednosti, što ukazuje i da je jedinična vrednost kredita smanjena sa 2.768

EUR na 2.302 EUR. Doduše, ohrabrujući je rast kreditne aktivnosti koji je prisutan u mesecu aprilu u odnosu na januar i mart.

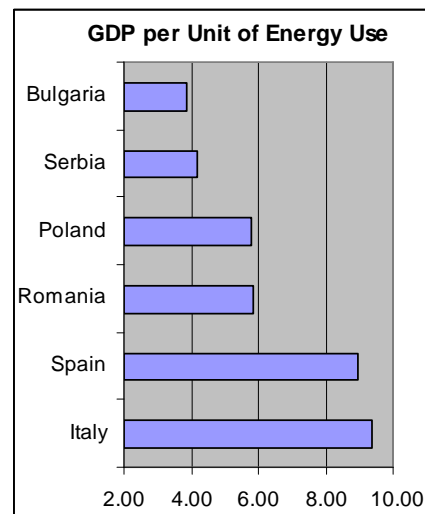

II.3. Spoljni uticaji

Pored finansijske krize, ima još nekoliko dodatnih globalnih trendova koji i dalje utiču na efekte krize i na reakcije na krizu.

Deflacija

Iako se u početku iz perspektive potrošača može učiniti da je deflacija nešto pozitivno, duži period deflacije problematičan je za privredu i za banke. Kada je inflacija negativna, kamatne stope su uvek pozitivne, jer ne mogu da idu ispod nule. To dovodi do viših realnih kamatnih stopa, što onda otežava jedan od glavnih načina za podsticanje privrede. Deflacija dovodi i do smanjenja gotovinskih tokova kod proizvođača, jer finalni proizvod vredi manje nego reprodukcioni materijal koji je već kupljen.

Nije verovatno da će u Srbiji doći do deflacije. Međutim, deflacija među trgovinskim i investicionim partnerima može da ima dva glavna efekta na srpsku poljoprivredu, pored opšteg sniženja cena. Prvi efekat je to što više realne kamatne stope u zemljama uvoznicama mogu da dovedu do još većih teškoća u finansiranju uvoza. Ovo dodatno usložnjava efekat opšte kreditne krize. Drugi efekat je to što deflacija na ciljnim tržištima može da dovede do relativne apresijacije dinara u odnosu na druge valute, što će učiniti da srpski proizvodi budu manje konkurentni od proizvoda u evrozoni. Međutim, ovo će imati relativno mali uticaj, s obzirom na to da već vidimo velike promene cena. U vreme pisanja ovog izveštaja, EU nije verovala da će na tom tržištu biti deflacije. Nešto je veća verovatnoća da će do deflacije doći na američkom tržištu.¹⁰

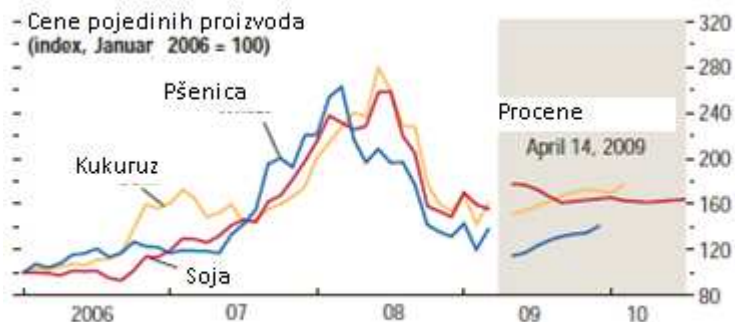
Cene robe i energenata

Cene energenata značajno su pale od 2008. godine kada su beleženi njihovi najviši nivoi. Međutim, i dalje su iznad dugoročnih trendova, a očekuje se da će se tako i nastaviti. Najvažniji faktori koji dovode do viših cena

¹⁰ European Commission Economic Forecast, proleće 2009.

energenata još ne posustaju, a zemlje OPEC-a i dalje smanjuju proizvodnju nastojeći da podignu cene. Međutim, veća produktivnost, korišćenje obnovljivih izvora energije, i značajno pojavljivanje nove proizvodnje tokom perioda visokih cena trebalo bi da pomogne da se cene donekle umere. Istovremeno, visoke cene korišćenja nekih od većih novih izvora (kao što su neke vrste bitumenoznih peskova i obnovljivi izvora energije) verovatno će sprečiti, srednjeročno posmatrano, da cene padnu mnogo ispod 50 – 75 dolara za barel.¹¹

Kako se vidi na grafikonu desno, srpski BDP osetljiviji je na cene energenata nego što je to slučaj sa BDP-om mnogih uporedivih i konkurentnih zemalja.¹² Bugarska koristi više energije za ostvarivanje BDP, ali ima prednost što može da koristi jeftiniju struju iz velike nuklearne elektrane. Ako se produži, gore pomenuti trend cena energenata može da učini marže srpskih proizvođača nešto manje konkurentnim u poređenju sa proizvođačima iz drugih zemalja.

Cene i sigurnost hrane

U periodu pre leta 2008. godine zabeležena su do tada neviđena povećanja cena hrane širom sveta. Još su prisutna dva glavna faktora iz tog perioda koja imaju potencijal da i dalje utiču na srpsku poljoprivredu. Prvi faktor je obnovljeno interesovanje za sigurnost hrane. To što je nekoliko zemalja ograničilo izvoz namirnica (uključujući Srbiju) poslalo je talas panike preko uvoznika koji su uvek uzimali zdravo za gotovo da će na svetskom tržištu moći da kupe šta im treba. Iako je još rano da se izvlače zaključci, ovo bi moglo da navede neke zemlje da razmisle o svojoj sklonosti ka specijalizovanom izvozu i razmotre mogućnosti proizvodnje namirnica. Slično ovome, period visokih cena doveo je do povećanja proizvodnje, što bi sa svoje strane trebalo da dovede do nižih cena. Uticaj ovih trendova na poljoprivredu koja se plasira na domaćem tržištu u Srbiji nije veliki, s obzirom na stepen zaštite. Međutim, uticaja može da bude na izvoz i osnovnih namirnica i prerađenih proizvoda koji se na njima zasnivaju. Uprkos ovim trendovima, međutim, terminski ugovori sa cenama hrane pokazuju da, iako se ne očekuje da se cene vrate na prethodni nivo, ipak se očekuje da ostanu iznad prosečnih srednjeročnih trendova.

Na duže staze, na oporavak cena osnovnih namirnica uticaće mnogi od istih onih faktora koji su ranije doveli do skokova cena: vremenske prilike, proizvodnja etanola i tražnja za žitaricama radi proizvodnje mesa.¹³ Među ova tri faktora, najizvesnije da će ovaj poslednji dovesti do oporavka u budućnosti.

¹¹ *Global Economic Prospects 2009*, Svetska banka

¹² Svetska banka, *World Development Indicators*

¹³ Za razliku od drugih, u Svetskoj banci se ne veruje da je povećana tražnja za stočnom hranom u Indiji i Kini zaslužna za visoke vrednosti postignute u nedavnom periodu. „*Global Economic Prospects 2009*“, Svetska banka.

III. Koliko je poljoprivreda pogođena krizom?

Kolika je dubina krize i da li je poljoprivreda više ili manje pogođena krizom jesu pitanja na koje je moguće dati odgovor samo ukoliko koristimo metod poređenja. Zato su indikatori u poljoprivredi i ekonomiji Srbije upoređeni sa

- prethodnim iskustvom,
- drugim zemljama,
- drugim sektorima.

Upoređenje sa prethodnim iskustvom

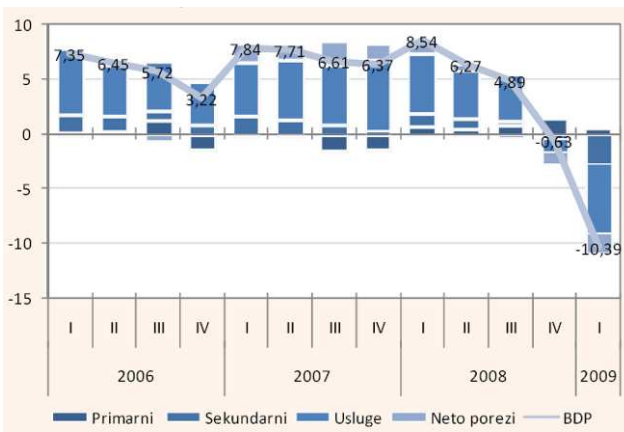
Svetska kriza 2008. godine prva je globalna kriza posle Velike depresije koja je počela 1929. godine, pa je teško vršiti poređenja sa prethodnim iskustvima, jer ih nema puno i uglavnom su u pitanju regionalne ili pojedinačne krize. Međutim, zemlje u svom razvoju prolaze kroz brojne krize koje imaju svoje uzroke i posledice po ekonomiju i poljoprivredu. Zato su posebno, u odeljku o posledicama krize na poljoprivredu Srbije (videti Dodatak II), detaljno analizirani uticaji prethodnih recesija na poljoprivrednu ukupnu i poljoprivrednu spoljnu trgovinu. Zaključak koji proizilazi iz analiza dat je u odeljku IV.3.

Upoređenje sa drugim zemljama

Sada već nema sumnje da je Srbija među grupom zemalja koje su značajno pogođene svetskom ekonomskom krizom, u proseku značajnije nego sve zemlje. Takođe i u regionu zapadnog Balkana Srbija beleži najveće padove spoljne trgovine, industrijske proizvodnje i BND-a.

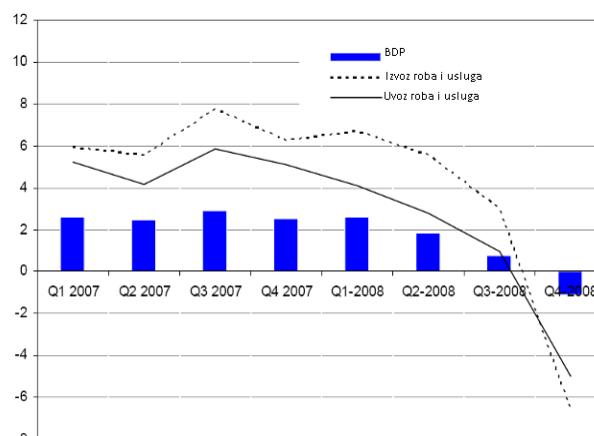
Bruto domaći proizvod (BDP) u Srbiji za prvo tromesečje 2009. godine beleži pad od 10.4% (procena sa sajta www.ekonomija.org), dok OECD za svoje zemlje beleži vrednosti od oko 1%, iako mnogi ekonomisti predviđaju oko 5% (prvi kvartal u 16 zemalja evrozona je 2.5%, SAD 6.1%). Takođe, u prvom tromesečju 2009. godine, bruto domaći proizvod Hrvatske beleži pad od 5,8% u odnosu na isti period prethodne godine, mada su predviđanja ekonomista da će na godišnjem nivou pad BDP biti između 2,7 i 3,5%, u zavisnosti od uspešnosti predstojeće turističke sezone. U istom periodu, procena Narodne banke Srbije je da je pad BDP Srbije negde između 5 i 7% u odnosu na prvi kvartal 2008. godine. Procene MMF-a su mnogo manje optimistične od domaćih, i predviđaju smanjenje nominalnog BDP-a izraženog u dolarima od 15,4% u Hrvatskoj, odnosno 19,2% u Srbiji.

BDP Srbije po kvartalima – Ekonomija Srbije, Maj 2009¹⁴

Izvor podataka: Saopštenja (RZS) i procene autora.

BDP, izvoz i uvoz u OECD zemljama

Izvor: Nacionalni računi OECD-a.

Svetska trgovinska organizacija predviđa pad ukupne svetske trgovine za 9%. Tokom prvog tromesečja 2009. godine, prema podacima Uprave carina, ukupna spoljnotrgovinska razmena Srbije u poređenju sa istim periodom 2008. godine imala je pad od 36,67%¹⁵ (na nivou celokupne razmene, stope pada vrednosti izvoza i uvoza izraženog u dolarima su, za razliku od sektora poljoprivrede, nešto više ujednačene i iznose 35,38% i 37,27% respektivno). Hrvatska je u nešto boljoj situaciji, pa je u istom periodu 2009. godine spoljnotrgovinska robna razmena Hrvatske imala pad izvoza od 13,4 %, a uvoza za 23,9%, u poređenju sa prvim tromesečjem 2008. godine. Hrvatski analitičari kao razloge smanjenja spoljnotrgovinske razmene navode izraženo smanjenje lične potrošnje, kapitalnih investicija, ali i smanjenje ino tražnje.

Trgovina poljoprivrednim proizvodima u svetu

Zemlja	Trgovina u poljoprivredi	
	Četvrti kvartal (okt - dec 2007/2008)	Prvi kvartal (jan - mar 2008/2009)
Vrednost izvoza		
Kina	-0.40%	-17.30%
Japan	-15.60%	-53.7%
SAD	-5.5%	-24.3%
EU	-10%	-33.70%
Vrednost uvoza		
Južna Koreja	-3.30%	-32%
Meksiko	-2.70%	-26.40%
SAD	6.1	-11.70%
EU	-11.80%	-31.90%

Izvor: World Trade Atlas 2009

¹⁴ Ekonomija Srbije je publikacija grupe autora okupljenih oko internet sajta www.ekonomija.org.

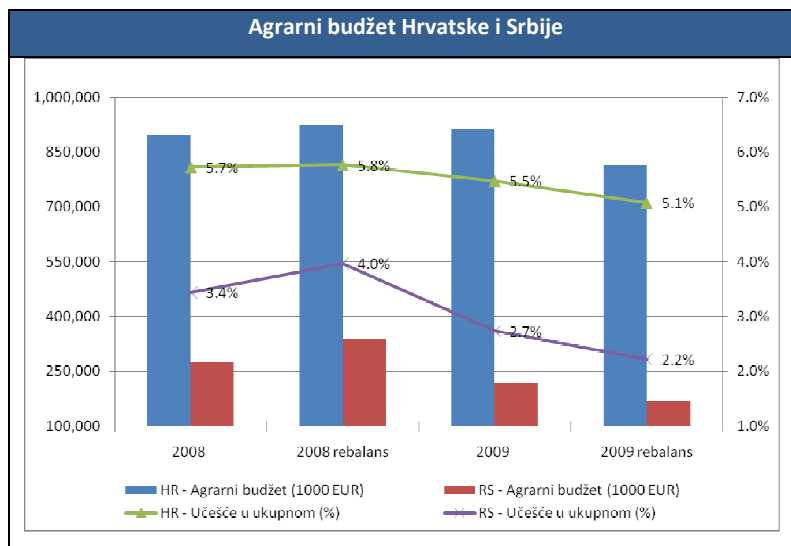
¹⁵ Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, ukupna spoljnotrgovinska razmena izražena u dolarima opala je za 34,6%, od čega izvoz beleži pad od 33,5%, a uvoz 35,3% tokom prvog kvartala 2009. godine u poređenju sa istim periodom prethodne godine.

Procene u svetu su da će se nezaposlenost značajno povećati kao posledica svetske ekonomske krize. Što se tiče stope nezaposlenosti, u Hrvatskoj se očekuje da će stopa nezaposlenosti od 6% iz 2008. godine porasti na oko 10% 2010. godine. Stopa nezaposlenosti u Srbiji krajem 2008. godine već je bila blizu 15%.

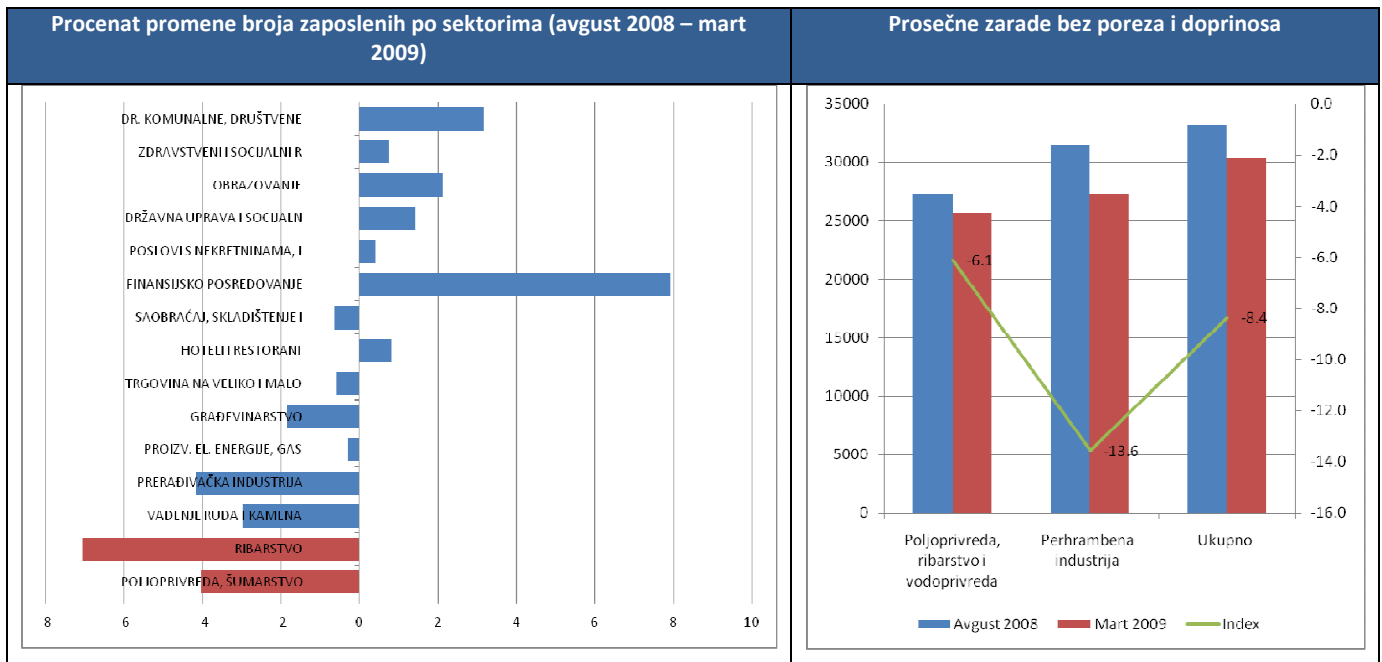
U vremenu finansijske krize, kada je poljoprivrednim proizvođačima značajno otežan proces naplate potraživanja, pristup finansijskim sredstvima za investicione aktivnosti, ali i obrtnom kapitalu, povećava se značaj budžetskih davanja u poljoprivredi. Agrarni budžet Hrvatske je u 2009. godini smanjen za 11% u odnosu na 2008. godinu, ali je situacija u Srbiji daleko ozbiljnija. Budžetski izdaci za poljoprivredu u ovoj godini smanjeni su za 42,23% u poređenju sa 2008. godinom. Ovi podaci takođe su dramatični na nivou učešća agrarnog budžeta u ukupnom budžetu, gde je ovaj udeo u Hrvatskoj 5,1%, a u Srbiji samo 2,2%. Takođe, agrarni budžet Hrvatske je oko 5 puta veći od agrarnog budžeta Srbije.

Poređenje sa drugim sektorima

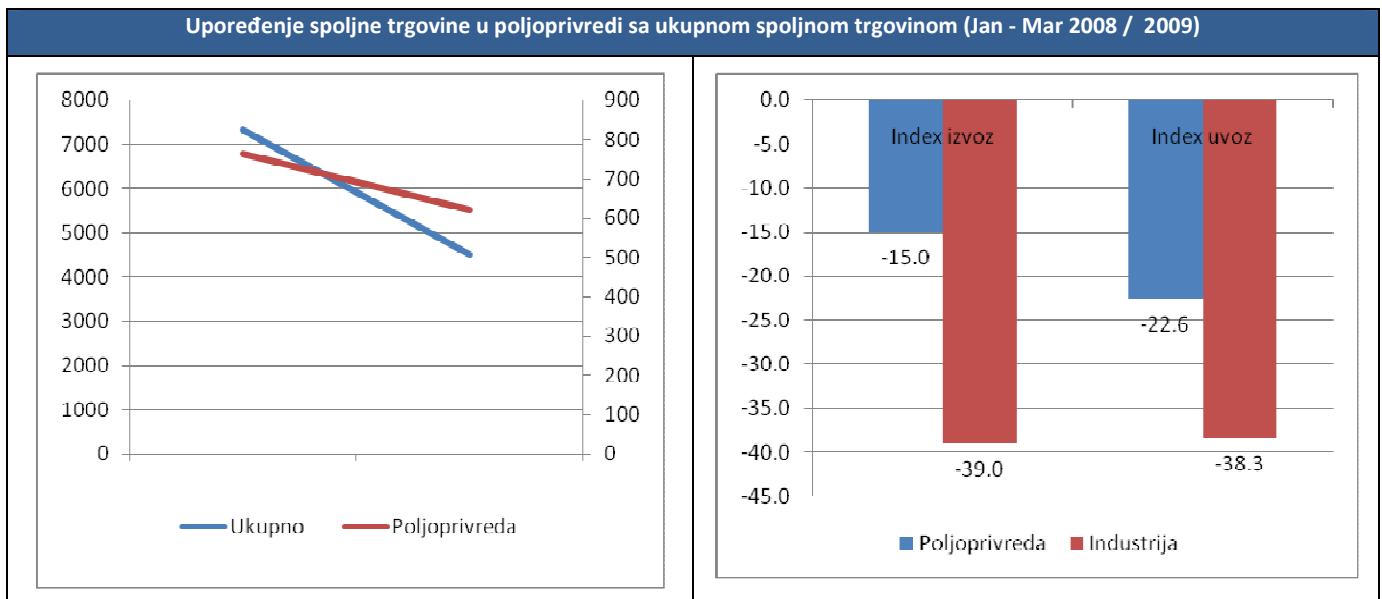
Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku u odnosu na avgust 2008. godine, i u odnosu na sve ostale privredne grane u martu 2009. godine, prehrambena industrija beleži najveći pad plata od 13,6%, što je značajno više od proseka za sve sektore, koji iznosi 8,4%. Zaposleni u primarnoj poljoprivredi u istom periodu imali su smanjenje plata od 6,3%, što je nešto manje smanjenje od prosečnog. Međutim, poljoprivreda u istom periodu beleži najveće smanjenje broja zaposlenih u odnosu na ostale privredne grane¹⁶. Očigledno je da je poljoprivreda, posmatrajući plate i zaposlenje, među sektorima najviše pogođenim svetskom ekonomskom krizom, jer je u prehrambenoj industriji smanjenje plata najznačajnije (čak za 5 procentnih poena više nego u drugim sektorima), dok je u poljoprivredi i ribarstvu najveće smanjenje broja radnih mesta.

¹⁶ Republički zavod za zapošljavanje.

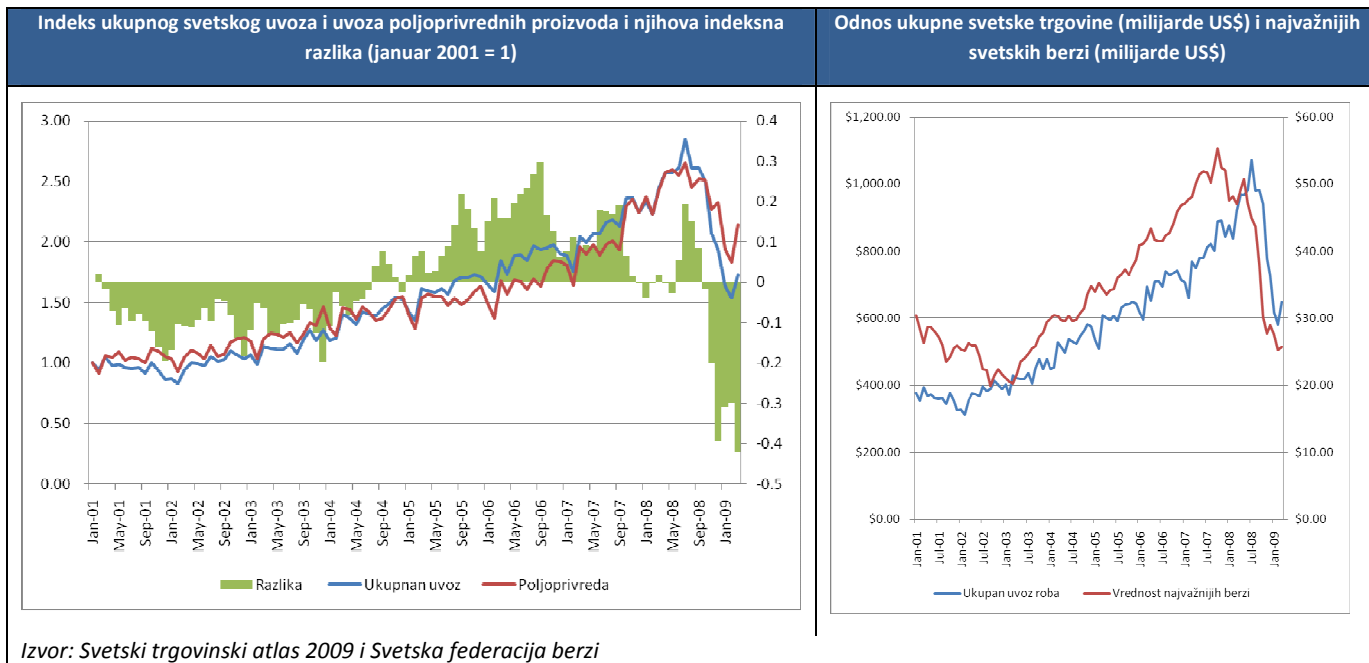

Poljoprivreda u odnosu na ostale sektore beleži manji pad spoljne razmene u periodu januar - mart 2009. nego u istom periodu prošle godine. Dok je smanjenje trgovine kod ostalih sektora 38,54%, u poljoprivredi je 18,7%. Isto tako, dok je kod ostalih sektora približno smanjenje spoljnotrgovinske razmene i na strani uvoza (-38,34) i na strani izvoza (-39,03), kod poljoprivrede se uvoz brže smanjuje nego izvoz (22,6% i 15%)¹⁷.

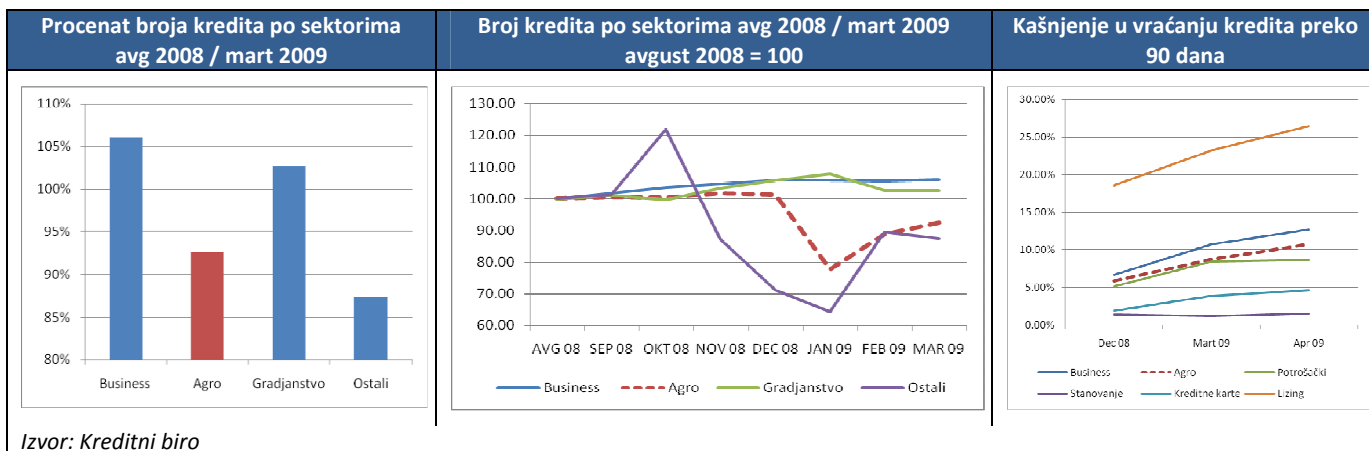

¹⁷ Kalkulacije su vršene u US \$.

Posle konstantnog trenda rasta svetske ukupne trgovine i trgovine poljoprivrednim proizvodima, sa početkom svetske ekonomske krize prisutan je trend smanjenja spoljno-trgovinske razmene u gotovo svim zemljama i gotovo svim sektorima. Za razliku od prethodnih godina, početak 2009. karakteriše manje smanjenje obima trgovine poljoprivrednim proizvodima nego ukupne trgovine.

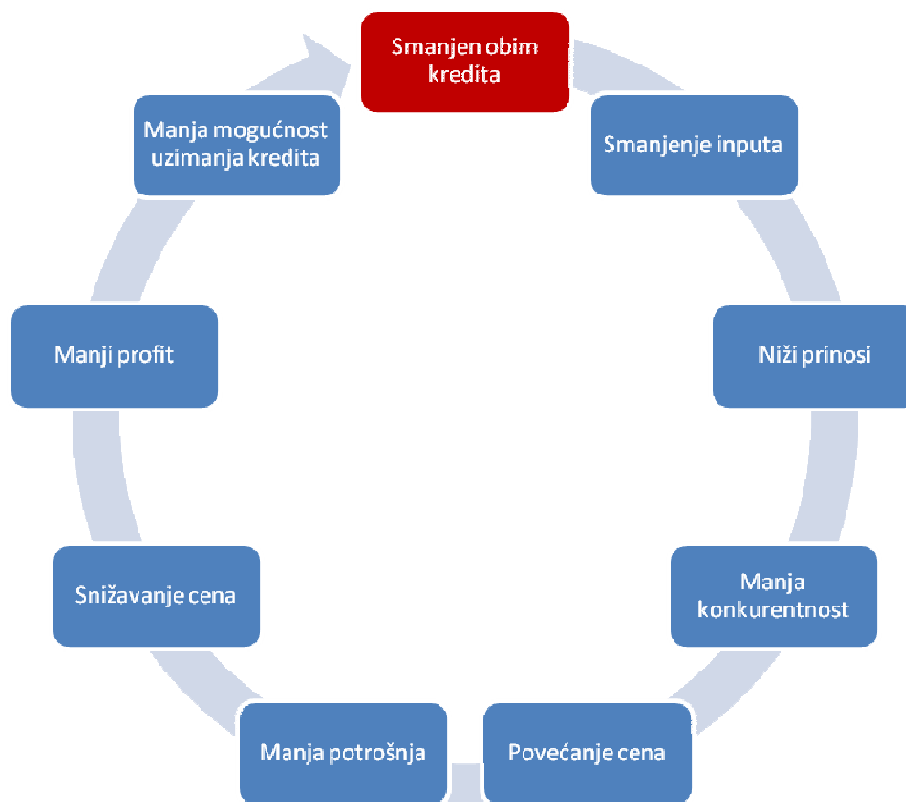
Smanjenje kreditne aktivnosti u poljoprivredi veće je nego smanjenje u ostalim sektorima privrede, ali i u poređenju sa kreditima plasiranim građanstvu. Razloge treba tražiti i u krizi bankarskog sektora, koji je nudio manje kredita ili je mnogo selektivnije birao korisnike, ali i smanjenom tražnjom od strane poljoprivrednika. U takvom okruženju, agro-krediti, koji su po pravilu rizični plasmani u bankama koje nemaju veliko iskustvo u radu sa poljoprivrednicima, našli su se prvi na listi za smanjenje. Verovatno je i povećanje kašnjenja (od preko 90 dana) u vraćanju agro-kredita na 10,7% u mesecu aprilu uticalo na smanjenje broja novoodobrenih kredita. Banke koje imaju mrežu kreditnih službenika specijalizovanih za agro-program nemaju problem sa velikim kašnjenjem, pa tako ProCredit banka, koja je lider na tržištu, ima kašnjenje u mesecu aprilu od 1,5%.

U poređenju sa drugim zemljama, vidimo da je ekonomija Srbije pogođena krizom više nego zemlje evrozone ili OECD zemlje. Slično tome, upoređujući sektor poljoprivrede sa drugim sektorima, očigledno je da poljoprivreda više nego drugi sektori oseća posledice svetske ekonomske krize u mnogim segmentima (zaposlenost, plate, kreditna aktivnost), iako smanjenje potrošnje nije toliko izraženo kao u trgovini i potrošnji drugih roba.

IV. Kakve će biti posledice?

Teško je razlučiti šta su posledice, a šta uzroci krize, kao i da li je smanjenje kreditne tražnje i ponude uzrok ili posledica krize. Smanjenje tražnje za poljoprivrednim proizvodima može biti posledica krize u drugim sektorima (finansijama, berzi, smanjenja kupovne moći i sl.), ali je ta kriza i uzrok smanjene proizvodnje odnosno krize u poljoprivredi. Usled velike povezanosti sektora i finansijskih tokova teško je odrediti pojedinačne uticaje; šta više, sve se mora posmatrati zajedno.

Zbog svega toga zapravo je prilično nevažno šta je uzrok krize i gde je ona nastala. Očigledno je da se usled uzročno-posledičnih veza u različitim sektorima i povezanosti tržišta uticaj krize vrlo brzo širi i na druga područja delovanja. Poljoprivreda uopšte, pa samim tim i poljoprivreda Srbije, ima svoje specifičnosti koje usporavaju ili ubrzavaju krizu i njene posledice.

Karakteristike poljoprivrede Srbije koje imaju svoj specifičan uticaj na krizu	
Primarna proizvodnja	
Veliki uticaj vremenskih prilika	Teško je predvideti kakvi će biti vremenski uslovi Isti vremenski uslovi imaju različit uticaj na određenu proizvodnju (što je za jedne dobro ne mora da bude i za druge)
Veliki broj malih proizvođača koji proizvode za	Teško je predvideti njihovo ponašanje

sebe	
Poljoprivreda ima dugačak obrt proizvodnje koji nekada iznosi i godinu dana	Teškoće u primećivanju postojanja i intenziteta krize, pa samim tim postoji i velika mogućnost zakasnelog reagovanja Teško je popraviti urađeno, a greške su dugoročnije u poljoprivredi nego u drugim delatnostima
Značajna povezanost proizvodnji gde jedna predstavlja inpute za drugu	Velika povezanost proizvodnji uslovljava da se, ukoliko je jedna proizvodnja značajno pogođena krizom, bilo usled smanjene potrošnje ili raspoloživog kapitala, to vrlo brzo oseti u svim vezanim proizvodnjama, iako one nemaju tolike probleme (npr. smanjena potrošnja mesa će uticati ne samo na manju potrošnju stočne hrane nego i na proizvodnju lucerke, kukuruza i sl.)
Prerada	
Relativno mali broj preradnih kapaciteta sa karakteristikama monopola u određenim proizvodnjama	Neizgrađeno tržište i greške u funkcionisanju tržišta otežavaju procenu reagovanja jer se često primenjuje netržišno rešenje
Vrlo izražena vertikalna povezanost u kojoj onaj koji prerađuje u isto vreme i proizvodi i prodaje inpute	Zatvoren lanac ne podleže toliko spoljnim uticajima pa samim tim i krizne situacije ga manje pogađaju, jer je moguće vršiti sopstvenu preraspodelu unutar tržišnog lanca
Potrošnja hrane	
Mogućnost supstitucije	Usled velikih varijacija različitih proizvoda, poljoprivreda ima veliku mogućnost supstitucije na koju najčešće utiče cena, ali i afiniteti potrošača, što pak otežava procene ponašanja

Međutim, i pored poteškoća nastalih usled specifičnosti poljoprivredne proizvodnje, određene pravilne zakonitosti (kada proizvođač ima manje para prvo smanji količinu đubriva, ako postoji suša u doba klijanja teško je očekivati maksimalne prinose...) i poznavanje tržišnih prilika (velike zalihe uslovljavaju nižu domaću cenu, cena svinja je velikim delom određena četvorogodišnjim ciklusom, cena goveda prati cenu svinja usled velike mogućnosti supstitucije...) omogućavaju procenu posledica postojeće krize. Određene posledice će imati kratkoročni efekat, ali je sigurno da će se osetiti i dugoročne promene.

IV.1. Kratkoročne posledice

Kratkoročne posledice će pre svega biti izražene u:

- Smanjenju vrednosti proizvodnje,
- Smanjenom prihodu poljoprivrednika,
- Promenama u funkcionisanju tržišnih lanaca.

Smanjenje vrednosti proizvodnje

Pojednostavljeno, ukupna vrednost proizvodnje se može predstaviti formulom:

$$\text{Vrednost proizvodnje} = \text{ukupna proizvodnja} * \text{cena}$$

$$\text{Ukupna proizvodnja} = \text{prosečan prinos} * \text{zasejane površine (brojno stanje stoke)}$$

$$\text{Prosečan prinos} = \text{vremenske prilike} + \text{primenjena agrotehnika (ishrana)}$$

Znači, vrednost proizvodnje direktno zavisi od cena i ukupne proizvodnje, a posredno od prosečnog prinosa, zasejanih površina, vremenskih prilika i primenjene agrotehnike

Prosečan prinos je teško proceniti i kada je žetva završena, a kamoli onda kada još ni setva nije u potpunosti završena.

Sigurno da će od toga kakve *vremenske prilike* budemo imali u sezoni 2008/2009. u velikoj meri zavisi posledice krize po poljoprivrednike i potrošače u Srbiji. Iste vremenske prilike utiču različito na određene proizvodnje, pa je zato teško generalizovati i reći „godina je dobra“ ili „godina je loša“, jer određenim proizvodnjama može da bude dobra, dok za druge ne. Međutim, obično mala količina padavina ili visoke letnje temperature ne pogoduju većini kultura. S druge strane, kad je godina loša pa je proizvodnja značajno manja, tada je cena viša, što u osnovi utiče na to da se prihod poljoprivrednika značajno ne smanjuje, ili pak da ostaje na istom nivou, do čega dolazi zbog veće cene i manjih manipulativnih troškova finalnog proizvoda.

Međutim, u doba krize, kada potrošnja opada usled manje kupovne moći potrošača, dešava se da u lošim godinama sa smanjenom proizvodnjom, rast cena nije toliki da može da nadoknadi pad proizvodnje, jer i tražnja opada sa povećanjem cene. U takvim slučajevima poljoprivrednici ne mogu da kompenzuju pad proizvodnje višom cenom, pa su istovremeno izloženi negativnom uticaju kako smanjene proizvodnje, tako i neadekvatnih cena. Ovaj scenario, iako se retko dešava, može se očekivati u doba krize, kada kupovna moć opada ili kada je teško predvideti dužinu i dubinu krize, pa se samim tim i potrošači odlučuju da smanjuju kupovinu, naročito skupljih proizvoda.

Početak godine karakteriše velika suša, naročito na severu Vojvodine, koja je već sada značajno smanjila prinose pšenice i uticala na to da nicanje prolećnih useva bude značajno usporeno i nekvalitetno.

Prethodna proizvodna 2008. godina je kod najzastupljenijih kultura bila dobra, ostvareni su prinosi koji su iznad prosečnih, pa su sa rodnom iznete i značajne količine hranljivih materija iz zemljišta, koje treba nadoknaditi kroz pojačano đubrenje.

Primenjena agrotehnika u značajnoj meri manja nego što ovakva godina, sa povećanim potrebama, zahteva. Takodje, prisutno je smanjenje kupovine kvalitetnih smeša za ishranu stoke. Dobijeni podaci, kroz intervju sa kompanijama koje su lideri na tržištima obezbeđivanja inputa za poljoprivrednu proizvodnju i ishranu stoke, pokazuju trendove smanjenja korišćenja inputa i kvalitetne stočne hrane u proizvodnji.

- U periodu od januara do aprila plasman pesticida u odnosu na isti period protekle godine umanjen je za oko 30 %. Razlozi su kašnjenje sezone koje je uslovljeno vremenskim prilikama, ali i manja tražnja za preparatima i pored realno nižih cena u odnosu na prošlu sezonu.
- Promena u strukturi korišćenja generičkih i originalnih preparata koja ide u pravcu povećanja korišćenja generičkih preparata.
- Prodaja koncentrovane stočne hrane u proseku je smanjena za 34%, pri čemu je najveće smanjenje kod hraniva za krave muzare i tovnu junad, a najmanje kod pilića (12,6%). Prodaja hraniva za jagnjad se povećala kod svih intervjuisanih kompanija.
- Prodaja semena za prolećnu setvu bila je vrlo specifična i karakterisala se početnim velikim cenama i njihovim kasnijim značajnim padom, pa je teško definisati uticaj krize. Sve semenske kompanije beleže povećanje prodaje nižih kategorija semena na račun skupljih.
- Za 17% manje đubriva uvezeno je tokom perioda januar – mart 2009. godine nego u istom periodu prethodne godine, iako je cena đubriva na svetskoj pijaci opala, pa je ukupno smanjenje po vrednosti još

značajnije. Pošto su i domaće kompanije imale manji promet nego prethodnih godina, ovo smanjenje uvoza nije supstituisano domaćom proizvodnjom, nego je posledica smanjene tražnje.

Očigledno je da je jedna od strategija većine poljoprivrednika bila da u doba krize smanje inpute za proizvodnju kao odgovor na:

- Skuplji novac u odnosu na prethodnu godinu (komplikovanije procedure za dobijanje kredita, rast kamatnih stopa i depresijacija dinara),
- Manje novca u odnosu na prethodnu godinu (manji agrarni budžet, smanjena kreditna aktivnost, manji izvoz, smanjena domaća tražnja pa samim tim i prodaja, manji priliv novca od ljudi koji rade u inostranstvu),
- Veći trošak proizvodnje usled skupljih inputa u odnosu na prethodnu godinu,
- Smanjeno verovanje da će se uloženo vratiti (naprotiv veruje se da će cene biti niže u odnosu na prethodnu godinu, da će biti problem prodati proizvode, da će troškovi prodaje poskupeti...).

Okvirno smanjenje sredstava koja će biti na raspolaganju poljoprivredi u 2009. godini u odnosu na prethodnu godinu		
	Prvi kvartal	Cela godina
Manje kredita	Oko 18 miliona EUR	Oko 60 miliona
Manje subvencija		105 miliona EUR
Manje izvoza	58 miliona US\$	Oko 150 miliona EUR
Manje priliva sredstava iz inostranstva	Oko 2 miliona EUR	Oko 3 miliona EUR
Manja domaća prodaja	Najznačajniji od svih faktora, ali je teško proceniti u ovom trenutku	

Ukupna proizvodnja zavisi od prosečnog prinosa odnosno prirasta sa jedne strane, i zasejanih površina odnosno brojnog stanja stoke s druge strane. Iako je rano za procenu prosečnih prinosa, verovatno je da će oni biti niži usled manjeg korišćenja inputa i kvalitetnih hraniva za ishranu stoke, veće ispošćenosti zemljišta i počete suše, , iako povoljne vremenske prilike mogu značajano da poprave situaciju.

Zasejene površine slične su kao prethodne godine. Nije primetno ni veliko smanjenje ukupno zasejanih površina niti značajno pomeranje među kulturama, naročito ne toliko da bi to moglo da utiče na vrednosti proizvodnje. Slična je situacija i sa brojnim stanjem stoke.

Ukupna vrednost proizvodnje, pored toga što zavisi od toga kolika će biti proizvodnja, zavisi i od cena. Pošto se cene poljoprivrednih proizvoda najčešće formiraju po žetvi kada se zna kolika je ukupna ponuda i tražnja, teško je znati cene unapred. Međutim, imajući u vidu da se prethodna godina odlikovala još uvek visokim cenama, što je posledica svetskog povećanja cena 2007/2008. godine, teško je očekivati da će uopšteno gledano cene dostići taj nivo 2009. godine. Usled signala loše proizvodne godine (suša na početku godine, loša žetva pšenice u SAD, očekivanje lošije žetve pšenice u Evropi i sl.) cene poljoprivrednih proizvoda su u porastu. Međutim, u poređenju sa prethodnom godinom, one su i dalje daleko od svojih prošlogodišnjih vrednosti. Tako su cene pšenice u aprilu u odnosu na mart povećane za 1,1%, ali su niže za 35,5% u odnosu na april prošle godine; slično je sa cenama kukuruza – za 2,5% (niže za 31,6%), suncokretovog ulja – za 11,7% (niže za 57,3%), šećera – za 3,1% (niže za 26,3%).

Dodatno će na visinu cena uticati to da:

- Cena svinja ima pik na dole,

- Ne očekuje se dostizanje cene pšenice koja je bila u žetvi prošle godine (14-16 din),
- Velike zalihe će uticati na cenu proizvoda (kukuruza 2 miliona tona, pšenice 0,5 miliona tona, ulja 100.000 tona, 50 miliona tona mleka),
- Za cenu mleka se ne može očekivati da raste zbog velikih zaliha,
- Očekivanje povećanog protekcionizma i smanjenje izvoza će vršiti dodatni pritisak na cene,
- Smanjena potrošnja proizvoda će uticati na cene.

Uzimajući u obzir pre svega: po vrednosti proizvodnje rekordnu prethodnu godinu, manje inputa koji su korišćeni u setvi, očekivanja daljeg snižavanja cena poljoprivrednih kultura, smanjene tražnje na domaćem i inostranom tržištu, realno je očekivati da će vrednost poljoprivredne proizvodnje 2009. godine biti manja nego prethodne godine.

Smanjenje prihoda poljoprivrednika

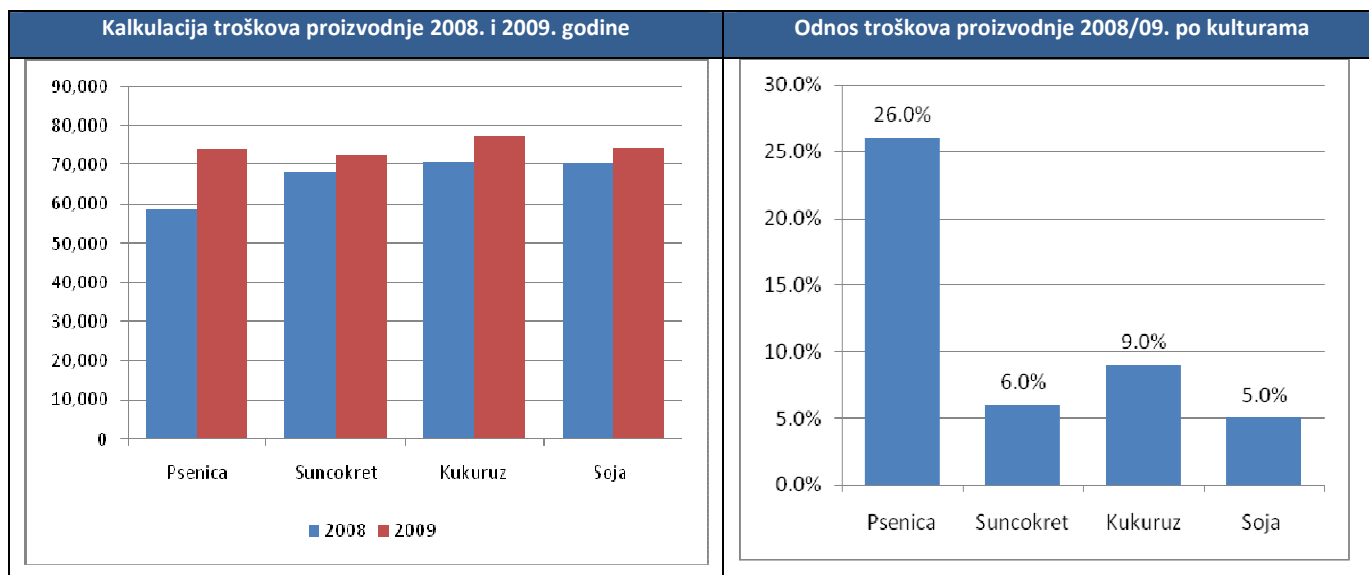
Pojednostavljeno, na prihod poljoprivrednika utiče ostvarena proizvodnja i uloženi kapital, i to tako da je:

$$\text{profit poljoprivrednika} = \text{ukupan prihod} - \text{uložen kapital}$$

$$\text{ukupan prihod} = \text{ukupna proizvodnja} * \text{cena}$$

Ukupan prihod poljoprivrednika, slično kao i vrednost proizvodnje celokupne poljoprivrede, zavisi od cene i proizvodnje. Međutim, ukupan prihod dodatno zavisi i od toga koliko je sredstava uloženo. Obično je proizvodnja direktno proporcionalna ulaganjima, što se ne može uvek reći za prihod.

Bilo kako bilo, cena uloženog kapitala u setvi i obradi zemljišta će u velikoj meri uticati na prihod poljoprivrednika. Kalkulacija proizvodnje za 2009. godinu pokazuje da je ukupna setva četiri osnovne ratarske kulture (pšenice, kukuruza, suncokreta i soje) skuplja za oko 12% ili, ponderisano, za oko 9%, pri čemu je najviše poskupela setva pšenice za 26%, a najmanje soje, za 5%¹⁸.

¹⁸ Po kalkulacijama Pavla Kujundžića, poljoprivrednika iz Subotice.

Realno je očekivati smanjenje profita poljoprivrednika u 2009. godini usled toga što:

- skuplja je setva, skuplji kapital i što je dinar depresirao za preko 10% u odnosu na prethodnu godinu,
- predviđa se manji ukupan prihod usled manje količine korišćenih inputa koji uslovljavaju niže prinose,
- predviđa se niža cena u odnosu na prethodnu godinu.

Smanjenje prihoda poljoprivrednika pored smanjenja životnog standarda za posledicu će imati i smanjenje investicija u poljoprivrednom sektoru, a samim tim i smanjenje konkurentnosti. Ovo može da ima negativne dugoročne posledice, naročito u vremenima kada je, usled smanjene tražnje i većeg protekcionizma, sve teže izvesti robu.

Smanjenje investicija vrlo je primetno u intervjuima sa poljoprivrednicima i sa prodavcima opreme i mehanizacije, a kao dobar indikator može poslužiti i poseta na poljoprivrednom sajmu u Novom Sadu koja je ove godine manja od 500.000 posetilaca i pored rekordnog broja izlagača. Svih prethodnih godina od 2003. je bilo preko 600.000 posetilaca, a 2006. godine čak preko 650.000.

Promene u funkcionisanju tržišnih lanaca

Promene u zahtevima kupaca, njihovoj tražnji ili navikama izazivaju i promene u funkcionisanju tržišnih lanaca. Očekivano je da kada je u toku globalna kriza ove promene budu još izraženije.

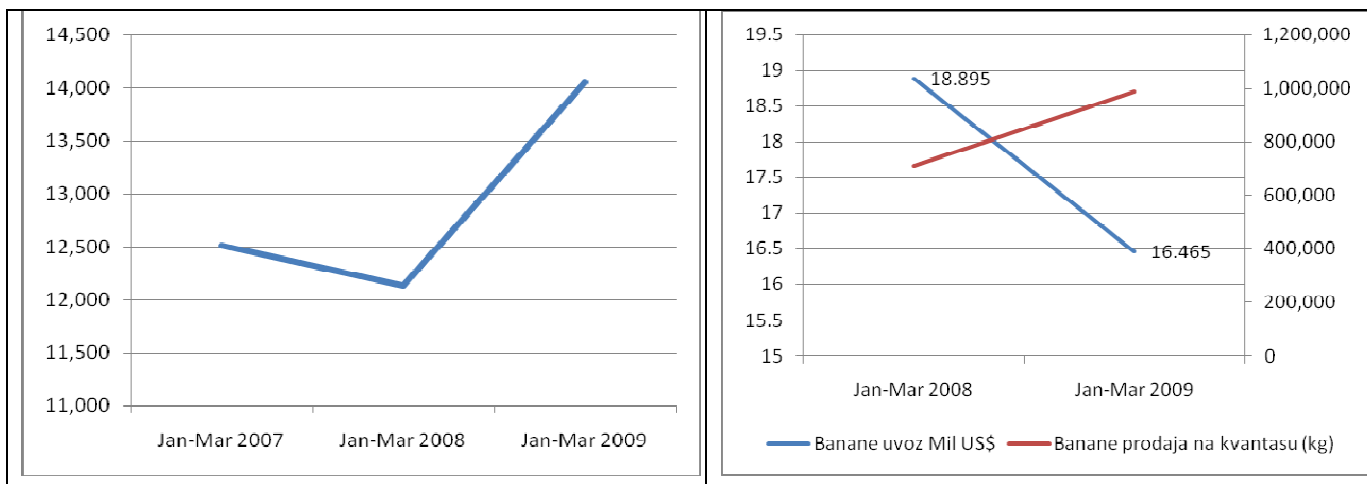
Osnovni faktori koji utiču na promene u funkcionisanju tržišta	
Komponenta	Ukratko o tome šta to znači za Srbiju
Finansije i kreditiranje <i>Finansiranje uvoznika</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Smanjenje mogućnosti kreditiranja, posebno u delatnostima poput trgovine koje nisu visoko kolateralizovane, dovešće do smanjenog finansiranja kupaca za proizvode koje se uvoze iz Srbije, posebno na tržištima u razvoju i tržištu bivše Jugoslavije ▪ Smanjenje uvoza biće veće nego što bi to bio slučaj da se trpi isključivo uticaj smanjenog prihoda potrošača i smanjene tražnje
Finansije i kreditiranje <i>Smanjenje mogućnosti kreditiranja proizvođača</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Srpski proizvođači više nemaju one iste mogućnosti da obezbede kredit, bilo za proizvodnju ili za produženje rokova plaćanja prema kupcima; krediti do kojih se može doći su pod nepovoljnijim uslovima ▪ Zbog pomanjkanja kredita za kupce, doći će do povećanja rizika i kamata ▪ Niže cene i skuplji krediti će neke vrste proizvodnje učiniti nemogućim ▪ Otkupljivači imaju problem sa solventnošću i kasne sa plaćanjem dobavljačima sirovina
Tražnja od strane potrošača	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Tokom krize, tražnja za uvoznom robom, uključujući uvezene poljoprivredne proizvode, u proteklom periodu zabeležila je znatno veći pad nego što je bio pad prihoda
Tražnja od strane potrošača <i>Paleta proizvoda</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Tražnja od strane potrošača će biti drugačija kada se prihodi smanje ▪ Porašće tražnja za osnovnim namirnicama, a smanjiće se tražnja za luksuznim prehrambenim proizvodima ▪ Sve u svemu, očekuje se da će se tražnja za hranom manje smanjiti nego što će to biti u slučaju najvećeg broja drugih proizvoda ▪ Biće znatnih varijacija u ovim trendovima i u okviru grupa proizvoda, što će dovesti i do pretnji ali i do prilika za srpske proizvođače
Tražnja od strane potrošača <i>Potrošački krediti</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Na srpskim ciljnim tržištima broj potrošačkih kredita se smanjuje, i to i zbog ponašanja banka i zbog ponašanja potrošača ▪ Mnogi potrošači počinju da otplaćuju pozajmice i da štede, čime smanjuju potrošnju

Tražnja od strane potrošača <i>Nezaposlenost</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Pad ekonomske aktivnosti i tražnje dovodi do toga da mnoge kompanije smanjuju broj zaposlenih, čime se na mnogim tržištima Srbije stvara pritisak na prihode i smanjuje tražnja ▪ Uticaj je direktan, i to i zbog toga što se potrošači plaše da će u budućnosti izgubiti posao
Tražnja od strane potrošača <i>Cena sredstava</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Smanjena cena sredstava, najpre u stambenoj delatnosti a onda i na berzama hartija od vrednosti (čime se ugrožava štednja za starost), guše tražnju od strane potrošača na srpskom domaćem i izvoznom tržištu kroz „efekat bogatstva“
Protekcijonizam	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Protekcijonizam na glavnim tržištima može da ugrozi izvoz iz Srbije, iako do sada nije imao uticaja na već zaštićena poljoprivredna tržišta ▪ Protekcijonizam može da bude otvoren (veće tarife ili kvote) ili posredan („patriotsko“ kupovanje domaće robe)
Drugi paralelni trendovi	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Očekuje se da će cene energenata ostati iznad nivoa dugoročnih trendova; to može da se negativno odrazi na srpske izvoznike, ali ne u onoj meri kao ranije ▪ Više se ne smatra da postoji pretnja od deflacije, ni u Srbiji ni u EU ▪ Obnovljeno interesovanje za obezbeđenje sigurnosti hrane posle leta 2008. godine može da pojača fokus na sopstvenu proizvodnju, posebno kad je reč o osnovnim namirnicama
Reakcije na nivou preduzeća	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Reagovanje visokim nivoom ponude kada su cene hrane visoke može da dovede do povećanja proizvodnje i potom daljeg snižavanja cena u narednoj sezoni proizvodnje ▪ Koliko će kriza uticati na srpske poljoprivredne proizvođače zavisice i od dešavanja na globalnom nivou, ali će više zavisiti od toga kako pojedinačni proizvođači i prerađivači budu reagovali na krizu

Mnogi od gore navedenih efekata su već uočljivi u praksi, sa direktnim posledicama kao što su:

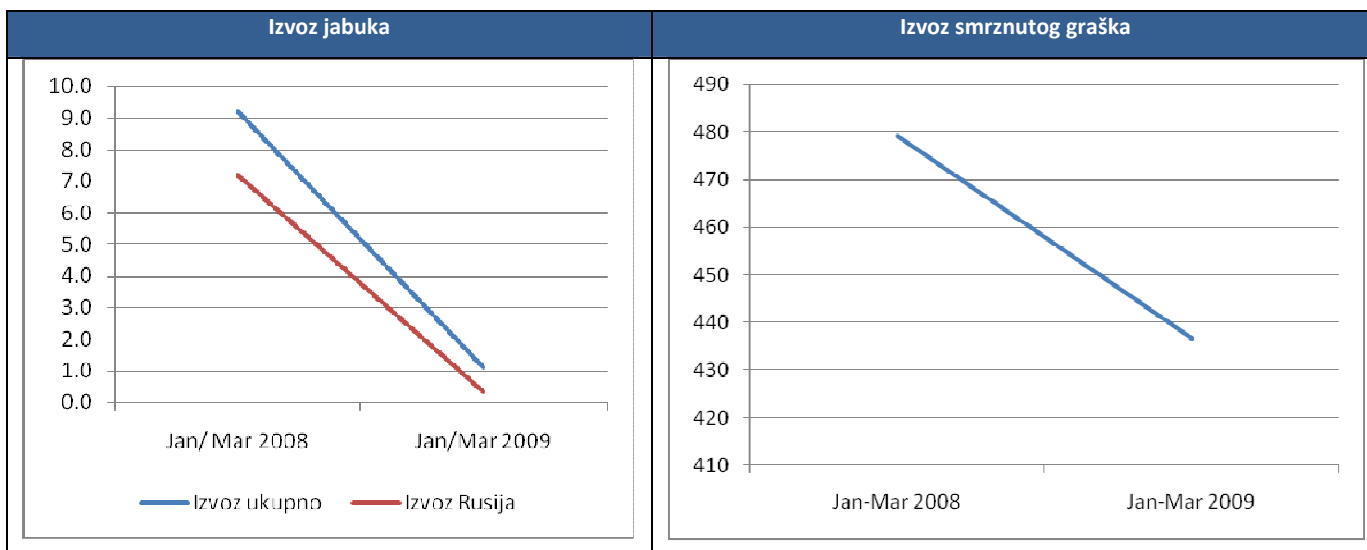
- Veća prodaja na kvantaškim pijacama nego u supermarketima usled izraženih kašnjenja u plaćanju velikih trgovinskih lanaca,
- Orjentacija sa ruskog tržišta na druga tržišta (grašak, kukuruz šećerac, jabuke...),
- Problemi u prodaji visokovrednih proizvoda (maline, kupine...),
- Povećanje spremnosti poljoprivrednika za pravljjenjem barter aranžmana sa zadrugama,
- Opreznost zadruga prilikom ugovaranja barter aranžmana,
- Smanjenje dugoročnog ugovaranja sa poznatom cenom.

Prodaja na beogradskoj kvantaškoj pijaci (u 000 kg)	Prodaja banana na beogradskoj kvantaškoj pijaci i uvoz u I kvartalu
--	--

Kod drugih proizvodnji tek se mogu očekivati uticaji gore navedenih faktora, kao što su:

- Teškoće u otkupu pšenice, suncokreta i soje usled nedostatka obrtnog kapitala za isplatu,
- Teškoće prilikom otkupa malina usled verovatno niže cene nego prošlogodišnje i nedostatka obrtnog kapitala za finansiranje otkupa,
- Smanjena tražnja za povrćem i voćem.

Zbog smanjene tražnje na određenim tržištima, proizvođači moraju prilagoditi svoju proizvodnju novim zahtevima, trgovci moraju pronaći nova tržišta i prilagoditi se novim uslovima prodaje sa velikim kašnjenjima u isplati, ili pronaći nova mesta prodaje ili nove izvore finansiranja. Najgore je zapravo ne uviđati promene i ne prilagođavati im se.

IV.2. Dugoročne posledice

Kriza će imati određene dugoročne posledice čiji će intenzitet pre svega zavisi od:

- Dužine trajanja krize (globalno /u regionu / u Srbiji),
- Njenog intenziteta u poljoprivrednom sektoru,
- Intenziteta u ostalim sektorima.

Pošto ne postoje jasni odgovori ni o dužini trajanja ni o intenzitetu krize, teško je predvideti sveukupne dugoročne posledice. Isto tako je loše tvrditi da ih neće biti. One će najpre da se osele u sledećim procesima:

Pomeranja iz/u poljoprivredni sektor

Određen broj poljoprivrednih domaćinstava će usled nemogućnosti preživljavanja pod novonastalim uslovima otići iz sektora. Najpre su to najugroženija domaćinstva kao što su staračke porodice, a takodje i određeni broj srednjih proizvođača, koji nisu ni toliko mali pa da proizvode samo za sopstvene potrebe, a nisu ni dovoljno veliki da mogu duže da izdrže posledice krize. Najčešće upravo oni proizvođači koji u velikoj meri zavise od tržišta, a nemaju ekonomiju većeg obima, napuštaju sektor.

S druge strane, određen broj ljudi će doći u sektor poljoprivrede, i to oni koji su izgubili mogućnost poslovanja u drugim sektorima. Bavljenje poljoprivredom pre svega nudi prehrambenu sigurnost, koju će neki potražiti posle gubitka posla. Ova pomeranja dosta su česta u Srbiji i karakteristika su svake krizne situacije.

Pomeranje u/iz ruralnih područja

Mnogi neće samo odlučiti da počnu da se bave poljoprivredom ili da odustanu od nje, nego će odlučiti i da iz grada dođu u selo i obratno. Koliko su ova pomeranja uslovljena krizom a koliko stalnim procesima teško je proceniti, ali je praksa pokazala da se u doba krize ovakvi procesi ubrzavaju.

Neznavljavanje i neamortizacija objekata, opreme i mehanizacije i smanjenje njihove vrednosti

U doba krize ne samo da su smanjene investicije nego se po pravilu i postojeća oprema, mehanizacija i objekti ne održavaju na odgovarajući način, što u osnovi ima dugoročne posledice po konkurentnost proizvođača.

Efekat cene sredstava na prihode

Što finansiranja bude manje i što se poslovanje više sužava, to cene sredstava više padaju. Sadašnja kriza je velikim delom pokrenuta naglim padanjem cena sredstava (najpre nekretnina a onda i hartija od vrednosti), što je onda dovelo do likvidacija da bi se otklonila prezaduženost, što je sve vodilo daljem padu. Priroda efekta pada cena sredstava takva je da u prvom planu nije sadašnji prihod, već viđenje odnosno doživljaj o tome kakv će biti budući prihod, što vodi povećavanju štednje i smanjenju tražnje kod potrošača. Sličan efekat ima i gubitak vrednosti penzijskih fondova zabeležen zbog pada cena sredstava.

Usporavanje reformi i EU integracionih procesa u poljoprivredi

U vremenu krize, očekuje se usporavanje i/ili odlaganje procesa reforme, bilo na nivou državnog aparata ili na nivou kompanija ili poljoprivrednika. Tako se zbog posledica krize u Ministarstvu poljoprivrede smanjio broj službenika za 10% i ukupni agrarni budžet za skoro 50%, što sigurno ima za posledicu usporavanje reformi koje treba da budu sprovedene, kako onih koje se direktno tiču sprovođenja zakona (manje je sredstava za inspeksijsku službu, za trening službenika i sl) tako i EU integracija (uspostavljanje Agencije za plaćanje sertifikovane od strane EU, standarda bezbednosti hrane i sl.). Slično tome kako se usporavaju reforme na državnom nivou, usporavaju se i na kompanijskom nivou i kod poljoprivrednika. Usporeno je i ulaganje u standarde.

Usporen priliv novih stranih direktnih investicija u preradne i prodajne kapacitete

Kao i većina drugih delatnosti, i poljoprivreda beleži gotovo potpuni prestanak priliva stranih direktnih investicija u Srbiju, naročito grinfild investicija. Takodje se proces privatizacije karakteriše sve češćim neuspesima i vrlo usporenom privatizacijom. Tako je tokom 2008. godine prodato ukupno 105 poljoprivrednih preduzeća, a u prvom kvartalu 2009. godine samo 9, iako ih je 64 u postupku ili čekaju na privatizacioni proces. Razloge za nizak nivo privatizacionih procesa u 2009. godini treba tražiti u činjenici da su najbolje kompanije prodavane među prvima.

Usporen razvoj proizvoda više vrednosti (organska, Gl..) u kojima Srbija ma svoju šansu

Organska i proizvodnja proizvoda sa geografskom oznakom porekla i ostale proizvodnje kojima se ostvaruje dodatna vrednost beleže pad prodaje od početka svetske ekonomske krize, što je delimično izazvano i ponašanjem supermarketa kojima izlaganje organskih proizvoda više nije u prvom planu¹⁹.

Kratkoročno posmatrano, ovo neće značajno pogoditi Srbiju, jer ovi proizvodi ne učestvuju u velikoj meri u ukupnoj vrednosti proizvodnje hrane u Srbiji. Međutim, dugoročno ovi trendovi nisu povoljni, jer Srbija ima šansu u proizvodnji organskih i proizvoda sa zaštićenim geografskim poreklom.

Mogućnost sve većeg protekcionizma među zemljama

Populizmom raspirivan protekcionizam prinosa na uloženo nešto je od čega ekonomisti možda najviše strahuju. Još je rano da se kaže da li će protekcionistički instinkti dovesti do velikih promena politike. Do sada je preduzeto mnoštvo manjih mera. Od decembra 2008. godine 17 zemalja iz Grupe 20 uvelo je ukupno 47 mera ograničenja međusobne trgovine.²⁰ Sa nekoliko izuzetaka, najveći broj ovih mera ne mogu se smatrati velikim. Optimističan pogled na stvari bio bi da su to manji ustupci populističkom političkom pritisku, koji neće voditi velikim izmenama trgovinskog režima.

Do sada su se protekcionistički pokušaji uglavnom odnosili na industriju (ruske tarife za polovna vozila) ili usluge (neuspeh SAD da sprovede ugovore o transportu po osnovu NAFTA). Ironično je to što poljoprivreda možda neće biti predmet dodatnih protekcionističkih mera jer je ovaj sektor i dalje veoma zaštićen u mnogim zemljama, bilo carinskim tarifama (kao što je slučaj sa Srbijom) i/ili velikim subvencijama. Prećutni protekcionizam, ili preferencijalni tretman nacionalnih proizvoda i industrije, može da bude isto toliko veliki problem koliko to mogu da budu i očigledne mere.

Pretnja sankcijama preko STO mogla bi da suzbije najgore tendencije. Međutim, često postoji velika razlika između niskih važećih carina maksimalnih carina iznad kojih su se zemlje međunarodnim sporazumima obavezale da neće ići. Prema Institutu za međunarodna istraživanja politika u vezi sa hranom, prosečne carine koje se primenjuju mogu da se udvostruče a da se pri tom ne prekrše trgovinski sporazumi, a u mnogim siromašnijim zemljama mogu čak i da se utrostruče.²¹

Protekcionizam se može ispoljavati na tri načina:

- Direktnim povećavanjem carina,

¹⁹ *European Fresh Produce Market Trends*, F. Rosseneu - Freshfel Europe

²⁰ New York Times, "Trade Barriers Rise as the Recession's Grip Tightens" 22. mart 2009.

²¹ IFPRI, "Food and Financial Crises: Implications for Agriculture and the Poor," Joachim von Braun, decembar 2008.

- Uvođenjem raznih nekarinskih barijera,
- Državnim i lokalnim kampanjama „kupujmo domaće“.

Srbiji kao neto izvozniku hrane ovi procesi ne odgovaraju i mogu imati za posledicu teško vraćanje na određena tržišta koja budu izgubljena za vreme krize. Jednostavno, slobodnu trgovinu je lako ukinuti ali teško uspostaviti, isto kao što je i lako izgubiti tržište, a teško ga je osvojiti.

IV.3. Neki rezultati analize istorijskih i skorašnjih podataka

Tokom izrade studije urađene su analize prethodnih kriza, uticaja na spoljnu trgovinu poljoprivrednih proizvoda, kao i analiza elastičnosti osnovnih poljoprivrednih proizvoda.

i. Istorijska analiza

Glavni cilj analize jeste da se dođe do odgovarajućih recepata za politiku u ovom sektoru. Da bi se to postiglo treba razumeti na koji način i u kojoj meri kriza može uticati na izvoz hrane iz Srbije, uključujući tu i za koje podsektore postoji najveća verovatnoća da će pretrpeti uticaj. Kako je kriza tek počela, sadašnji mali broj podataka može da ponudi tek ograničeno saznanje o budućim trendovima. Detaljna istorijska analiza je data u dodatku 3..

Zaključci i preporuke po osnovu ove analize su²²:

- Izvoz hrane ne trpi toliko veliki uticaj smanjenja prihoda kao što je to slučaj sa nekim drugim proizvodima, iako postoje razlike od proizvoda do proizvoda. Ovo zapažanje je potpuno u skladu sa literaturom o elastičnosti.
- Na tržišta u razvoju na koje Srbija prodaje (ZND, bivša Jugoslavija) ovaj uticaj bi mogao da bude mnogo veći nego uticaj na tržišta EU. S obzirom na to, proizvođači bi možda trebalo da gledaju na veće daljine kako bi prodali svoje proizvode. To zahteva intenzivan razvoj infrastrukture za izvoz poljoprivrednih proizvoda, jer tu Srbija zaostaje za uporedivim zemljama.
- Veliki deo smanjenja vrednosti izvoza može se pre pripisati nižim cenama nego manjoj tražnji. Iako je ovo dvoje međusobno povezano, ima dokaza da su tokom poslednje eksplozije cena, tražnja i cene bili privremeno razdvojeni. Sa nižim cenama Srbija može da očekuje nižu zbirnu vrednost izvoza, kad je reč o nekim robama. Kad je reč o nekim drugim proizvodima, kao što su smrznuti jagodasti plodovi i drvenasto voće, ukupne vrednosti uvoza na tržište EU su pale, ali ipak ne toliko koliko je to slučaj sa robama.
- Ima različitih pokazatelja kad je reč o tome da li se zemlje tokom finansijske krize okreću bližim izvorima proizvoda. Verovatno je da postoje kompenzatorni trendovi. Iako je možda teže obezbediti finansijska sredstva za prevoz na veliku daljinu, to se možda može nadoknaditi ako su cene niže. Bez obzira na krize u prošlosti, malo je pokazatelja da su tokom ove krize zemlje EU smanjile kupovinu izvan EU. Došlo je do pada ukupnog uvoza, ali uvoz koji potiče iz zemalja izvan EU nije zabeležio brži pad.
- Jedan od razloga za tako malo pomeranje tržišta tokom krize jeste to što se firme bore da zadrže svoje udele na tržištu i pozicije, čak i ako ih to više košta. Možda bude neophodno da se više radi da bi se zadržala ista pozicija. Ako srpski proizvođači ne mogu da ponude iste ili bolje uslove od uslova koje nude druge zemlje, može da dođe do gubitka tržišta.
- Postoje pokazatelji, iako je vremenski interval kratak, da srpski poljoprivredni izvoz izgubi korak u borbi sa drugim zemljama. Krivicu za to snosiće smanjenje finansijskih sredstava za ove aktivnosti i za poljoprivredu. Teško je proceniti koliko je teško obrnuti ovaj trend, bilo pre ili posle kraja krize. Kad je

²² Ova analiza, iako nije baš iscrpna, ipak ukazuje na neke važne elemente za eventualno preduzimanje mera. Svi komentari odnose se na 22 grupe poljoprivrednih proizvoda koje čine najveći deo srpskog poljoprivrednog izvoza. Nije moguće izvesti zaključke za druge proizvode ili grupe proizvoda.

reč o industrijskim proizvodima, možda i ne bude previše teško. Kad je reč o specijalnim proizvodima, možda će biti teže ponovo uspostaviti reprodukcioni lanac.

ii. Srpska izvozna tržišta

U ovom odeljku analiziramo glavna izvozna tržišta za srpske proizvode. Tri osnovne kategorije tržišta su EU, bivša Jugoslavija i ZND.

Grafikon desno preuzet od MMF-a pokazuje pad do koga je u nedavnom periodu došlo u međunarodnoj trgovini. U okviru ovih široko datih brojki postoje znatne varijacije i po zemljama i po grupama proizvoda. U principu, zbog statusa koji uživa neophodna roba, poljoprivredna trgovina ne smanjuje se tokom krize u meri u kojoj je to slučaj sa mnogim drugim proizvodima. Zabeleženo je smanjenje od 18 procenata u vrednosti srpske poljoprivrede u periodu januar – mart 2008. do januara – marta 2009.

Glavna izvozna tržišta za srpske poljoprivredne proizvode su sledeća:

Kategorija proizvoda ²³	Tarifne oznake (2, 4 cifre)	Trgovinska vrednost (USD 2006)	Glavna tržišta (75 % od ukupnog)
Jagodasto voće, prerađeno/smrznuto	0810, 0811	242,039,337	Nemačka, Francuska, Austrija, Holandija, Belgija
Šećer	17	165,104,401	Italija, Grčka, Slovačka, Češka Republika
Uljarice	12, 15	134,457,994	Makedonija, Bosna, Slovenija, Crna Gora, Hrvatska, Austrija
Kukuruz	1005	85,098,785	Bosna, Nemačka, Italija, Makedonija, Albanija, Rusija
Pšenica	1001	84,559,779	Nemačka, Kipar, Bosna, Švajcarska, Rumunija
Prerađeno drvenasto voće/sokovi	0813, 2006, 2007, 2008, 2009	77,952,023	Nemačka, Bosna, Crna Gora, Austrija, Makedonija, Francuska
Sveže Povrće	07	62,020,774	Italija, Nemačka, Mađarska, Bosna, Slovenija, Crna Gora
Meso/Svinjetina	02	56,811,981	Crna Gora, Makedonija, Italija, Grčka, Bosna
Sveže Drvenasto voće	0808, 0809	50,349,604	Rusija, Mađarska, Poljska, Bosna, Nemačka
Mlečni proizvodi	04	45,727,374	Crna Gora, Bosna, Makedonija, Hrvatska
Prerađeno povrće	2001, 2002, 2003, 2004, 2005	25,647,451	Rusija, Crna Gora, Makedonija, Bosna
Boje: Evropska unija, bivša Jugoslavija, ZND, ostali			

²³ Podaci iz UN Comtrade

Evropska unija – Očekuje se da će zemlje EU pretrpeti značajno smanjenje ekonomske aktivnosti i uvoza, iako ne sve podjednako. Grafikon dole pokazuje neka predviđanja:

Izvozno tržište ²⁴	Rast BDP-a (kraj 2009)	Stopa nezaposlenosti (kraj 2009)	Promena u uvozu (kraj 2009)
Ujedinjeno Kraljevstvo	-4%	8,2%	-13%
Francuska	-3%	11%	-6,9%
Španija	-3,2%	17,3%	-14,5%
Nemačka	-5,4%	8,6%	-10,8
Rumunija	-4%	8%	-17,3
Bugarska	-1,6%	7,3%	-11,3

Relativno visoke brojke koje se odnose na smanjenje uvoza čak prikrivaju činjenicu da se veliki deo trgovine između zemalja u EU još uvek odvija u okviru EU gde su lanci nabavke tesno povezani. Očekuje se da će se trgovina sa zemljama koje nisu članice EU smanjivati u većoj meri. Smanjenje uvoza će uglavnom biti posledica smanjenja tražnje i naklonosti ka domaćoj proizvodnji. Izuzev u Rumuniji i Bugarskoj, ne očekuje se da će finansiranje uvoza biti tako veliki problem kao na nekim drugim tržištima.

Bivša Jugoslavija - Kada se posmatraju na visokom nivou, očekuje se da će trgovinski trendovi sa ovim zemljama biti podložni kontradiktornim trendovima. S druge strane, ove zemlje će verovatno trpeti veliki uticaj smanjenja kredita. Ove zemlje su bile predmet značajnog priliva stranog kapitala, uglavnom iz banaka EU i drugih kreditnih institucija. One neće biti predmet velikih političkih pritisaka da ne smanjuju pozajmice država članicama EU kao što je to slučaj sa bankama EU. S druge strane, lanci nabavke mnogo su tesnije povezani sa srpskim proizvođačima, bar kad je reč o Crnoj Gori i Makedoniji. Hrvatska je više povezana sa EU. S obzirom na bliske odnose u prošlosti i da su mnogi srpski, crnogorski i makedonski trgovci međusobno tesno povezani, a nekad predstavljaju i jedan te isti privredni subjekat, nedostatak formalnih kredita možda neće imati tako značajan uticaj kao što je to slučaj na područjima gde je formalni kredit norma.

Izvozno tržište ²⁵	Rast BDP-a (kraj 2009)	Stopa nezaposlenosti (kraj 2009)	Promena u uvozu (kraj 2009)
Hrvatska	-4%	9,6%	-6,1%
Makedonija	-0,3%	35%	-9,6%
Crna Gora	1 %	20 %	N/A

Rusija i ZND - Rusija: niže cene nafte, smanjenje kredita i sve sporija izvozna tržišta, sve se to udružilo da izvrši pritisak na rusko tržište. Istovremeno, velike međunarodne rezerve i agresivan paket podsticajnih mera mogao bi da pomogne u stabilizaciji ruske ekonomije.²⁶ Drugi navedeni faktor verovatniji je i osmišljen tako da pomogne stanovništvu Rusije, a malo će učiniti da tražnju za uvoznim proizvodima vrati na prethodni nivo. Velika verovatnoća je da će pomanjkanje kredita biti najoperativnija odlika ruskog tržišta tokom krize. Elastičnosti i domaća tražnja će izgubiti na značaju kao glavni problem ako se obezbede krediti za finansiranje uvoza.

²⁴ Predviđanja Evropske komisije, Svetske banke, OECD-a.

²⁵ Predviđanja Evropske komisije, Svetske banke, OECD-a.

²⁶ *World Economic Prospects*, 2009, Svetska banka.

Izvozno tržište ²⁷	Rast BDP-a (kraj 2009)	Stopa nezaposlenosti (kraj 2009)	Promena u uvozu (kraj 2009)
Rusija	-4.5%	12%	- 30 %

Sjedinjene Države - Uprkos tome što je kriza potekla iz Sjedinjenih Država, sada se čini da je recesija dublja i da će duže trajati u EU. S obzirom na to da SAD nisu najvažnije tržište za najveći deo srpskog izvoza, o tome ćemo malo toga govoriti. Treba napomenuti da je Ministarstvo poljoprivrede SAD predvidelo pad poljoprivrednih rashoda u SAD, ali ne i ukupne potrošnje hrane. Očekuje se da će tržište zadržati potrošnju, ali da će preći na jeftiniju hranu.

Izvozno tržište ²⁸	Rast BDP-a (kraj 2009)	Stopa nezaposlenosti (kraj 2009)	Promena u uvozu (kraj 2009)
Sjedinjene Države	-3%	9,5%	-30%

iii. *Elastičnosti*

Elastičnosti predstavljaju stepen tražnje za promenama proizvoda kada se promeni neki drugi faktor. Ovde je zanimljiva „dohodna elastičnost tražnje“, odnosno koliko se tražnja menja kada se promeni prihod. Dok su elastičnosti na istom nivou i predstavljaju teoretski koncept, one se mogu lako, i često, procenjivati. Kao takve, najveći broj elastičnosti koje se navode su stvarne, zapažene promene u tražnji. One mogu da budu izuzetno koristan, i intuitivan, alat za razumevanje načina na koji će se tražnja za srpskim izvozom verovatno izmeniti sa promenom tržišnih prihoda. Kako kriza počinje da utiče na srpske prihode, procena elastičnosti može da se koristi za postizanje šireg razumevanja mogućih promena u domaćoj tražnji.

Istovremeno sa činjenicom da elastičnosti mogu da budu koristan alat, tu je i čitav niz važnih upozorenja koja se na njih odnose i koja se moraju uzeti u obzir.

- **Zavisnost od situacije** – Procene elastičnosti odražavaju određenu dinamiku tržišta i potrošača u određenom trenutku. U stvarnom relevantnom ponašanju i procenama, razlike mogu da budu ogromne. Osnovne razlike se uglavnom zapažaju u grupama prihoda. Procene za razvijena tržišta uglavnom su slične i niže, dok su procene za tržišta ekonomija u razvoju uglavnom slične i više.²⁹ U idealnom scenariju, procene bi bile iz vrsta tržišta na koje zemlja izvozi.
- **Pristrasnost u pravcu povećanja** - Mnoge procene urađene su pod uslovima povećanja prihoda. Postoje neki dokazi da je u uslovima smanjenja prihoda koeficijent koji se procenjuje isuviše nizak. Ako postoji smanjenje prihoda, elastičnosti su obično veće gledano na kraći rok. Moguće je videti relativno velika smanjenja izvoza u kombinaciji sa relativno malim smanjenjem realnih prihoda. I izvoz se često smanjuje u većoj meri nego opšta tražnja. Efekat na uvoz može da bude dvostruko veći od efekta na tražnju. Dugoročne elastičnosti tražnje za izvozom često se procenjuju na 1,5 do 2.³⁰

²⁷ Predviđanja Evropske komisije, Svetske banke, OECD-a.

²⁸ *The Economist*.

²⁹ *Desktop Study into Demand for Dairy Products*, Agro-CEAS Consulting UK, 2004

³⁰ Senhadji, Abdelhak i Claudio Montenegro, *“Time Series Analysis of Export Demand Equations: A Cross Country Analysis”* IMF Working Paper, 1998.

- **Dostupnost podataka** - Raspoložive elastičnosti samo odražavaju promene u realnom prihodu, a ne odražavaju druge faktore kao što su finansiranje i percepcija bogatstva, uključujući štednju iz predostrožnosti. Elastičnosti se teško procenjuju u odnosu na bilo šta izuzev na merljivi pad prihoda.
- **Uticao vremena** – Procene dohodne elastičnosti tražnje za uvozom pokazuju da su one mnogo osetljivije na kratkoročne promene u prihodu nego na dugoročne. Elastičnosti će biti izraženije tokom kratkoročnih udara nego što to pokazuju dugoročne procene. Zapaženo je da je ovaj efekat posebno izražen u zemljama u razvoju. Procenjuje se da će razlike dostići 40 procenata viši nivo nego što je trend.³¹ To između ostalog znači da srpski izvoz u zemlje bivše Jugoslavije i ZND može znatno da se umanja i da se ne vrati na pređašnji nivo dok se to ne desi i sa prihodima. Slično ovome, jedna studija turskog izvoza ustanovila je da dohodna elastičnost uvozne tražnje veća od jedan.³² To je, široko uzev, u skladu sa procenama iz naše studije koja se daje u sledećem odeljku.
- **Klasifikacija proizvoda** – Neki proizvodi mogu da imaju višestruke elastičnosti u određenim okruženjima, čime se komplikuje procena. Na primer, mnoge od osnovnih namirnica kao potrošna roba imaju nisku ili negativnu elastičnost. Njihova potrošnja se možda smanji tek neznatno, ili se poveća, sa smanjenjem prihoda. Međutim, njihovo korišćenje kao hrane za životinje može da dovede do viših elastičnosti, posebno u zemljama sa nižim dohotkom gde je meso u većoj meri luksuzna roba. Slično ovome, proizvodi niže cene koštanja u okviru određene kategorije mogu da imaju niže elastičnosti nego roba viših cena u okviru te iste kategorije, na primer australijski (makadamija) orasi u odnosu na obične orahe.

Uprkos ovim upozorenjima, elastičnosti su koristan pokazatelj koji može da se koristi u cilju razumevanja uticaja smanjenih prihoda na tražnju za proizvodima. Primećeno je da tokom krize dolazi do pomeranja od roba visoke elastičnosti ka robama niske elastičnosti.³³ Elastičnosti su posebno podesne za razumevanje relativnih uticaja, odnosno za koje kategorije roba postoji velika verovatnoća da će pretrpeti uticaj, i da li će on biti veći ili manji od uticaja koji trpe druge kategorije proizvoda. Tabela data u Dodatku 2 daje neke procene elastičnosti srpskog izvoza iz čitavog niza studija.³⁴

Kako pokazuje tabela (videti odeljak II.1 i Dodatak III), u poređenju sa referentnom robom, prehrambeni proizvodi pokazuju prilično niske elastičnosti, a neke kategorije čak prikazuju negativne elastičnosti. Negativne elastičnosti podrazumevaju da je primećeno da, kako se prihodi smanjuju, potrošnja određenog artikla raste. Ovi artikli poznati su pod nazivom „inferiorna roba“. Kada postoji izbor, u vremenima smanjenja prihoda, inferiorna roba može da bude roba na čijoj proizvodnji treba insistirati. U okviru kategorija postoji i luksuzna i inferiorna roba. Na primer, smrznuta skuša bila bi proizvod niske i negativne elastičnosti, ali bi se očekivalo da smrznuta sabljarka ili jastog pokažu veću elastičnost.

³¹ Clavijo, Fernando i Faini, Riccardo, *“Differentiating Cyclical and Long Term Elasticities of Import Demand”* Svetska banka, 1989.

³² Coşar, Evren Erdoğan *“Price and Income Elasticities of Turkish Export Demand: A Panel Data Application”*.

³³ *Economic Pressure Drives Consumers to “Inferior” goods*, Booz and Co., oktobar 2008.

³⁴ *US Department of Agriculture Economic Research Service (USDA-ERS, obuhvata podatke iz 112 zemalja); Atlantic Economic Journal*, februar 2006; Regmi, Anita, M.S. Deepak, James L. Seale Jr., Jason Bernstein *“Cross-Country Analysis of Food Consumption Patterns;”* Agra CEAS Consulting *“Desktop Study into Demand for Dairy Products;”* *Monthly Labor Review*; Azzeddine Azzam *“Estimates and Interpretation of Income Elasticities of Demand for Food Products.”*

Kako je napred u tekstu primećeno, procene elastičnosti različite su za različite kategorije. Dok u principu prerađenu hranu karakteriše niska do negativne elastičnosti, to nije garancija da će kompanija koja se bavi preradom hrane dobro proći u recesiji. Očekuje se da će firme koje imaju niske cene koštanja početi da dominiraju, dok kod proizvođača sa višom cenom koštanja prodaja može da presahne čak i ako su u ovoj kategoriji. Slično je i u slučaju luksuzne robe. Ako je dobro pozicioniran, proizvođač sa niskom cenom ipak može da zahvati udeo na tržištu u kategoriji proizvoda visoke elastičnosti. Čak i ako značajno opadne tražnja, tržište retko sasvim nestane, već se tu pruža prilika za repozicioniranje. Na primer, čini se da srpskoj maloprodaji pečuraka dobro ide u sadašnjem okruženju. Divlje pečurke su luksuzni proizvod, ali je sprski proizvod u malom paketu koji ima pristupačnu cenu.

V. Koliko će kriza da traje?

S obzirom kako na intenzitet tako i na globalno tržište, uglavnom se smatra da je sadašnja kriza najgora još od velike depresije 1929. godine. Aktuelne brojke pokazuju znatna smanjenja ekonomske aktivnosti, iako je to još daleko od onoga što se doživelo tridesetih godina prošlog veka. Evropska komisija predviđa da će se u EU zabeležiti pad BDP-a od -4% u 2009. godini i od -0,1% u 2010. godini, pri čemu onda sledi oporavak ako se otklone slabosti bankarskog sistema. Među najvećim zemljama EU, za sada je pošteđena samo Francuska.³⁵ Očekuje se da će nivo trgovine u svetu opasti za 11 procenata u 2009. i ostati na istom nivou u 2010.³⁶ Prema Svetskoj banci, „predviđanja za Istočnu Evropu i Centralnu Aziju bi možda ipak mogla da budu optimistična ...možemo očekivati da će nakon krize ovaj region biti promenjen – stopa rasta posle krize će verovatno biti niža od stope rasta pre krize.”³⁷ Aktuelna predviđanja u SAD govore o smanjenju BDP-a od -1,6% do -2,1% u 2009. godini, dok se oporavak očekuje u 2010.³⁸ Ironično je to što bi tržište SAD moglo da pretrpi manji pad i da se brže oporavi nego EU.

Još se uvek ne zna puna snaga faktora koji stoje iza krize, a ne zna se ni kakav je uticaj mera za ublažavanje krize, što sve otežava predviđanja. Trenutno postoji konsenzus oko procena da će do preokreta u BDP-u na gore doći početkom 2010. godine. Međutim, verovatno će trebati vremena da se povрати nivo aktivnosti iz 2007. godine, pri čemu će se u nekim oblastima, kao što je nivo kredita, verovatno dugo čekati da se dostigne nivo iz 2007. Primećeno je da finansijska kriza u proseku traje četiri godine pre nego što se razreši, a sadašnja kriza je najgora još od velike depresije.³⁹ Slično ovome, velika je verovatnoća da će proći neko vreme od trenutka kada se kriza tehnički okonča, tj. ponovo zabeleži rast BDP-a do trenutka kada bi se očekivalo da se poljoprivredna proizvodnja i izvoz vrate na prethodni nivo. Ministarstvo poljoprivrede SAD projektuje da se nivo iz 2007. godine izvoza i prihoda farmera u SAD ne može povratiti pre 2013. godine.

Još uvek postoji značajan nivo neizvesnosti oko toga da li je kriza dostigla dno ili će se i dalje pogoršavati. Velikim delom se odgovor na to pitanje vezuje za poverenje potrošača, kao i za stanje tržišta potrošačkog duga i duga u privredi.⁴⁰ Do ovog trenutka, kašnjenja zabeležena u ove dve oblasti bila su veća od prosečnih, ali ograničena. Kako opada tražnja za robom i uslugama, to više raste pritisak na dug preduzeća. Kako nezaposlenost raste, sve je više kašnjenja u otplati potrošačkog duga. S obzirom na to da je stopa zaposlenosti u prošlosti uvek beležila rast tek kasnije, tokom oporavka privrede, porast kašnjenja sa otplatom potrošačkog duga može u ranim fazama podriti ovaj oporavak.

³⁵ “Euro-zone shrinks sharply” Reuters, 23. februar 2009.

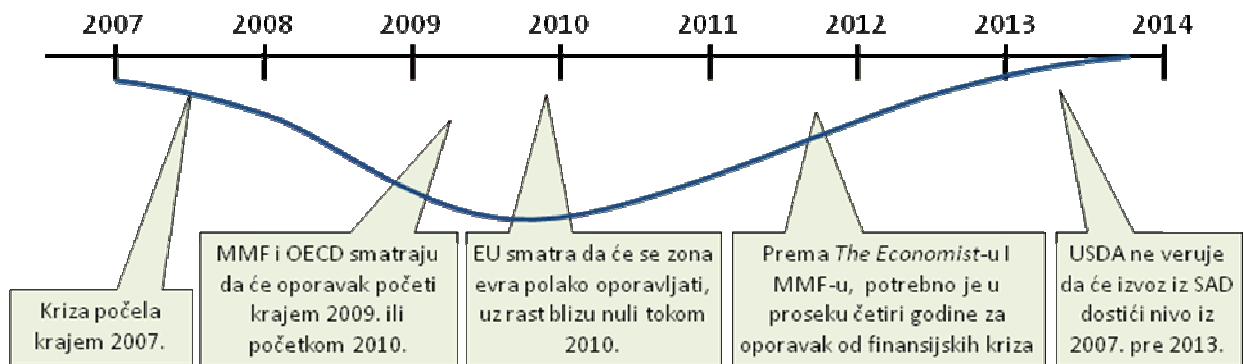
³⁶ European Commission Economic Forecast Spring, 2009.

³⁷ Indermit Gill, glavni ekonomista za Evropu i centralnu Aziju, Svetska banka

³⁸ Institute for International Finance

³⁹ “When Fortune Frowned: A Special Report on the World Economy” The Economist, 11. oktobar 2008. “As It Falts, Eastern Europe Raises Risks,” New York Times: International Business 23. februar 2009.

⁴⁰ Reuters, “Danger lurks behind banks’ results,” 8. april 2009.

Osnovne nepoznate u vezi trajanja krize odnose se na:

- *Nepoznavanje raspoloženja i sentimenta potrošača* - oporavak proizvodnje i porast zaposlenosti zavise od raspoloženja potrošača da ponovo troše,
- Bilansa banaka - Stvarna vrednost aktive u bilansima banaka, penzijskih i drugih fondova može biti niža od priželjkivanih,
- Dugovanja potrošača i privrede - postojeća nezaposlenost i mala proizvodnja mogu da dovedu do još jedne dužničke krize zbog prezaduženosti potrošača ili preduzeća.

Što se tiče mera koje se uvode, sve mere koje se donose u cilju podrške srpskoj poljoprivredi treba predvideti u budžetu tako da omogućé nekoliko godina pomoći.

VI. Kako je ublažiti?

Srbija nije mogla da izbegne krizu, kao što ni većina zemalja to nije mogla, ali Srbija može da svojim postupcima ublaži njene posledice. Pri tome ne postoji magično rešenje, nego niz mera koje će biti donete na osnovu zaključaka koji proisteknu posle ekonomskih analiza i rasprava među stručnim krugovima. Mnogo je bolje sprečavati određene posledice pre nego što se dese nego ih lečiti kada se već pojave. Zato je Vladi sada više nego ikada potreban analitički kapacitet i stručni razgovor sa zainteresovanim stranama, pri čemu, sada više nego ikada, treba voditi računa da se ne favorizuje niti jedan učesnik u tržišnom lancu.

Slično je i sa privrednicima i poljoprivrednicima. Oni takodje moraju pronaći svoju strategiju za ublažavanje posledica. Ona može biti potpuno različita za dva slična poljoprivrednika, jer on mora poći od sebe, sagledati svoje okruženje, videti kakve mu signale Vlada šalje i doneti svoju strategiju. Puno uspešnih pojedinačnih strategija mogu voditi ka bržem oporavku cele zemlje.

Moguće strategije raznih učesnika u tržišnom lancu za ublažavanje posledica krize	
Poljoprivrednici	<ul style="list-style-type: none">• Ekstenziviranje proizvodnje (smanjenje inputa)• Smanjenje investicija• Prelazak na kulture koje zahtevaju manje ulaganja smanjujući mogući rizik• Smanjuju površinu u zakupu, što utiče na pad cene rente• Povećati investicije kroz korišćenje povoljnih programa, kamata i cena• Snižavanje troškova ne smanjenjem inputa nego udruživanjem, čime nabavka postaje jeftinija• Privremen prelazak na manje zahtevne kulture sa manjim troškovima
Prerađivači	<ul style="list-style-type: none">• Pronalaženje novih tržišta• Snižavanje fiksnih troškova• Snižavanje troškova kroz zajedničku prodaju• Pronalaženje novih izvora finansiranja
Trgovci	<ul style="list-style-type: none">• Ulaganje u marketing oni koji nisu ulagali• Smanjivanje ulaganja u marketing kod onih koji su ulagali značajna sredstva• Smanjenje marže na račun obrta čime omogućavaju konstantniju tražnju• Povećanje potrebe za novim dobavljačima, mestima prodaje i kupcima• Pronalaženje povoljnijih izvora za kratkoročno i dugoročno zaduživanje
Potrošači	<ul style="list-style-type: none">• Supstitucija proizvoda• Započinjanje sopstvene proizvodnje• Veća mobilnost• Veća informisanost

Međutim, pored pojedinačnih mora postojati i Vladina strategija, koja će slati jasne signale poljoprivrednicima i drugim učesnicima u lancu proizvodnje i prometa hrane.

VI.1. Karakteristike agrarne politike u prethodnom periodu i periodu od početka krize

Jedna od osnovnih karakteristika agrarne politike u prethodnom periodu je njena nepredvidljivost. Česte promene i nepostojanje jasnog koncepta koji će se slediti nisu dobri nikada, a naročito ne u doba krize. Program iz 2009. godine je program koji je trebalo da bude odgovor na postojeću krizu i da ublaži njene posledice, a verovatno će imati suprotan efekat.

Period od 2001 – 2003. godine

- Osnovna politika je podrška tržištu kroz premiranje cene za određene kulture (suncokret, soja, šećerna repa, mleko i pšenica), na koju odlazi preko 90% sredstava podrške.
- Državni otkup pšenice.
- Postojanje mere poznate kao „treći hektar“, gde kada kupite dva država vam plati kupovinu trećeg hektara.

Period od 2004 – 2006. godine

- Donošenje Strategije poljoprivrede kojom se definišu ciljevi agrarne politike, a kao prvi cilj pominje se unapređenje konkurentnosti.
- Značajno i konstantno smanjenje tržišne podrške, a u okviru nje prelazak sa premiranja cena na subvencionisanje inputa.
- Uspostavljanje registra poljoprivrednika, kojim se omogućuje da se iz plaćanja gotovinom pređe na plaćanje preko računa; kao rezultat, 330.000 poljoprivrednika otvara račune u različitim bankama.
- Okretanje politike ka strukturnoj podršci i ruralnom razvoju kroz uvođenje brojnih mera podrške investicijama i razvoju sela.
- Podela gazdinstava na komercijalna i nekomercijalna
- Uvođenje podrške razvoju tržišta kredita kroz „uvlačenje banaka“ u poljoprivredu.
- Uvođenje strukturalnih mera koje imaju za cilj uvođenje standarda, poboljšanje kvaliteta i promocije proizvoda (podrška uvođenju HACCP, ISO, organska proizvodnja, unapređenje kvaliteta mleka, uspostavljanje Sistema tržišnih informacija poljoprivrede Srbije, organizovan nastup na najvažnijim sajmovima i sl.).

Period od 2007 – 2008. godine

- Ukidanje mera ruralnog razvoja i značajno smanjenje investicione podrške.
- Smanjenje strukturne podrške sa preko 32% u 2006-oj na 12,2% u 2007. godini.
- Uvođenje plaćanja „100 evra po hektaru“ kojim se plaća subvencionisanje inputa za one od 10 – 100 hektara i uvodi direktno plaćanje po hektaru za one do 10 hektara.
- Uvođenje plaćanja po grlu umatičene stoke.
- Ukidanje subvencionisanja kamate kod isplate kredita.
- Ukidanje pa vraćanje sredstava za nekomercijalna gazdinstava.
- Povećanje sredstava institucionalne podrške kroz izgradnju mreže podrške ruralnom razvoju.

Program za vreme krize 2009. godine

- Smanjenje agrarnog budžeta za skoro polovinu sredstava iz 2008. godine.
- Ukidanje podrške poljoprivrednicima koji ne plaćaju penzijsko osiguranje.
- Ukidanje podrške nekomercijalnim gazdinstvima.
- Povećanje iznosa sredstava po hektaru, ali pooštavanje uslova za njihovo dobijanje.
- Uvođenje kreditnih linija koje odobravaju opštine, finansirane od strane agrarnog i opštinskog budžeta.
- Dalje smanjenje investicione i strukturalne podrške.
- Prebacivanje sredstava iz obrtnog fonda za finansiranje izgradnje kredinog tržišta na jednokratne subvencije po hektaru.

VI.2. Predlog mera za ublažavanje krize

i. Poboljšanje informisanosti

Poljoprivrednicima i kompanijama koje posluju u poljoprivredi potrebne su pravovremene informacije o stanju na tržištu, posledicama krize, trendovima koji je prate, efektima koje ona izaziva. Međutim, s jedne strane jako je malo tekstova o krizi, a sa druge strane oni su potpuno oprečni, pošto jedni ukazuju na to „kako je samo poljoprivreda siguran posao“, kako „poljoprivreda vadi Srbiju iz krize“ i slično, dok drugi govore o lošem stanju na tržištu, pri čemu ni jedan ne ukazuje na moguće strategije za prevazilaženje krize.

Objavljeni tekstovi sa temom poljoprivrede u periodu decembar 2008 – mart 2009.							
	Ukupno tekstova	Štampani	Elektronski	Ukupno o krizi	Nema posledica	Ima posledica	Neutralno
decembar	1115	995	120	8	2	2	4
januar	1183	1032	151	7	3	0	4
februar	1735	1427	308	11	8	1	2
mart	1621	1264	357	15	8	2	5

Ne postoji jasna poruka niti program povećanja informisanosti poljoprivrednika o svemu onome što bi interesovalo one koji su uključeni u tržišni lanac proizvodnje i prometa hrane. Zato je potrebno:

- Obezbeđivanje tržišnih informacija o:
 - cenama inputa i opreme,
 - prodajnim cenama,
 - ponudi i tražnji na određenim tržištima;
- Postojanje trgovinskih podataka, da bi se odredile oblasti tržišta koja su još uvek u porastu,
- Plasirati informacije o stanju na kreditnom tržištu,
- Predviđanje efekata krize na pojedine segmente od interesa za poljoprivrednike i kompanije koje rade u poljoprivredi,
- Prikazati dobre primere strategije za ublažavanje posledica krize, i sl.

PREPORUKA: Pojačati informisanost o dubini krize i njenim mogućim posledicama i upućivati poljoprivrednike na moguće strategije ublažavanja posledica.

ii. Obezbediti stalnost i predvidljivost u politici na tržištu

Predvidljivost tržišta osnova je za uspešno planiranje proizvodnje, koju je često teško ostvariti u poljoprivredi, a naročito na tržištima koja nisu u potpunosti izgrađena, ali joj stalno treba težiti, naročito u doba krize. Donošenje prepoznatljive politike za duži period najbolji je način za Ministarstvo poljoprivrede da utiče na uvođenje više predvidljivosti. Stoga mere koje se donose treba da budu usmerene ka eliminisanju svih ekstrema i politika i tržišta, kao i da imaju svoju stalnost u dužem periodu.

PREPORUKA: Obezbediti predvidljivost u politici usvajanjem i prezentovanjem osnovnih pravaca politike za naredni period, i usmeriti mere u pravcu eliminisanja tržišnih ekstrema.

iii. Obezbediti budžetsku podršku poljoprivredi

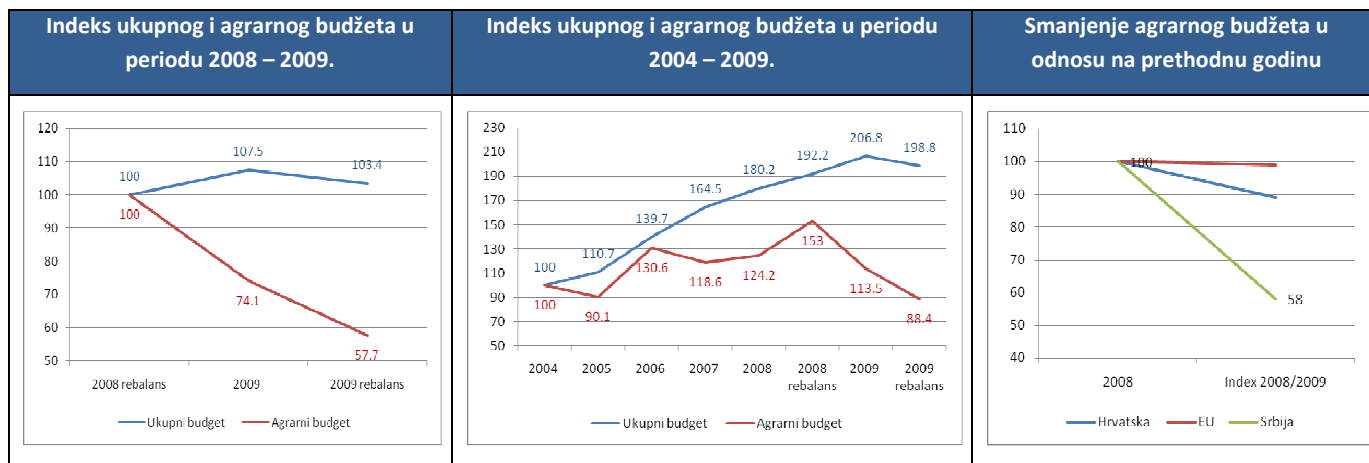
Jedna od osnovnih mera koje su većina zemalja donele radi ublažavanja posledica svetske ekonomske krize bila je alokacija sredstava iz javnog sektora ka bankama i privrednicima u cilju povećanja potrošnje i podrške kompanijama. Zbog velike inflacije i nedostatka novca, Srbija to nije mogla da uradi. Naprotiv, zbog velike javne potrošnje i malih budžetskih priliva morala je da smanjuje budžet i da povećava deficit budžeta.

Karakteristike agrarnih budžeta Srbije, Hrvatske i EU i njihovo smanjenje u 2009. godini u odnosu na prethodnu			
	Udeo u ukupnom budžetu	EUR/ha	Indeks 2008/2009
Hrvatska	5.1	~ 750 (560)	89
EU	49*	~520 EUR	99
Srbija	2.2	~ 42 EUR	58

Pri takvoj politici štednje agrarni budžet je, kroz budžet za 2009. godinu i rebalans budžeta za 2009. godinu, smanjen značajno više nego budžeti u drugim sektorima. Ovo izaziva čuđenje, pogotovo kada se ima u vidu da:

- Poljoprivredni budžet po veličini merila (EUR/ha, EUR/ farmeru, procentu učešća u BDP-u, procentu učešća od ukupnog budžeta) jedan je od najmanjih u Evropi,
- Smanjenje poljoprivrednog budžeta dešava se konstantno u poslednjih nekoliko godina, za koje vreme se ukupni budžet povećavao, pa se tako došlo do toga da je sa 5% učešća 2004. i 2006. godine učešće poljoprivrednog u ukupnom budžetu palo na 2,2% u 2009. godini,
- Poljoprivreda je sektor kome su potrebne investicije da bi bio u stanju da se pripremi za predstojeće pristupanje EU.

Razloge za ovakve odluke treba tražiti u uverenju prisutnom u Vladi da u poljoprivredi nema krize, pa treba uzeti od nje i dati drugima, kao i da efekat investiranja u poljoprivredu ne postoji.

Bilo kako bilo, poljoprivreda Srbije u smislu budžetskih davanja u 2009. godini ima znatno manje sredstava nego druge zemlje, a i u poređenju sa prethodnim godinama, i zato je dodatno potrebno posvetiti više pažnje tome na

koje programe bi trebalo usmeriti sredstva kako bi se postigao najveći ekonomski efekat. Takođe bi bilo potrebno odrediti prioritete i smanjiti broj ukupnih mera direktne podrške. Mogući prioriteti su:

- Podrška u proizvodnji i marketinškom plasmanu robe sa niskom ili negativnom elastičnošću na inostrana tržišta,
- Podrška povećanju tražnje za inputima u primarnoj proizvodnji – subvencionisanje inputa,
- Podrška savetodavnoj službi kao cenovno najefektivnijem načinu poboljšanja profitabilnosti.

PREPORUKA: Obezbediti budžetsku podršku koja će u vremenu krize moći da zaustavi negativne trendove i omogući prihod poljoprivrednicima, čime bi se obezbedile i investicije.

iv. Stimulisati kreditnu aktivnost

Kriza je počela kao finansijska kriza i prve posledice osetile su se upravo u tom sektoru. Shodno tome, prve državne intervencije za ublažavanje krize u drugim zemljama, pa i kod nas, bile su usmerene na stimulisanje kreditne aktivnosti. Prepoznato je da su krediti sada potrebni nego ikada i da je neophodno oporaviti bankarski sektor. Upravo zato čudi odluka da se iz sredstava obrtnog fonda za kreditiranje, koji je formiran 2004. godine i u koji je sve vreme postojao priliv, sada uzmu sredstva i usmere na jednokratnu pomoć posle setve, koja nema nikakav ekonomski a mali socijalni efekat, naročito imajući u vidu da je agrarni portfolio kreditiranja zabeležio najveći pad od početka krize i da postoje velike potrebe za finansiranjem otkupa. Poljoprivredi su potrebne:

- Kreditne olakšice za otkupljivače proizvoda koje bi garantovale otkup i plaćanje po otkupu,
- Kreditne olakšice za poboljšanje finansiranja trgovinske razmene koje bi organizovala država (npr. produženje rokova), a koje bi mogle obezbediti prednost proizvođačima iz Srbije,
- Kreditna podrška proizvođačima za unapređenje konkurentnosti,
- Stimulisanje kratkoročnih kredita za setvu (jesenju i proletnju).

PREPORUKA: Stimulisati kreditnu aktivnost za obezbeđivanje otkupa, za investicije poljoprivrednika, za finansiranje proizvodnje od setve do žetve.

v. Usporiti pad investiranja

Svako doba krize karakteriše se malom investicionom aktivnošću, ali u isto vreme i vrlo povoljnim aranžmanima za investiranje. Oprema, mehanizacija i poljoprivredni objekti cenovno su vrlo pristupačni. Zato poljoprivrednike koji su spremni da u doba krize ulože sopstveni kapital ili se kreditno zaduže da bi investirali u opremu, objekte i mehanizaciju treba ohrabriti da to čine kroz investicionu podršku. Stoga ne možemo reći da je dobra mera smanjivanja investicione podrške predviđena budžetom za 2009. godinu.

PREPORUKA: Podržati poljoprivrednike koji su spremni da se u doba krize kreditno zaduže ili ulože sopstvena sredstva u sektor.

vi. Obezbediti sigurnost za najugroženije i oni koji ne mogu da svojim kapacitetom sami prevaziđu krizu

Najveći gubitnici tokom krize jesu oni koji su najugroženiji, jer jednostavno nemaju mnogo opcija. To su najčešće staračka domaćinstva koja svojim kapacitetom nisu u mogućnosti da se takmiče na tržištu. Isto tako, oni koji posluju u područjima sa manje pogodnim uslovima za poljoprivrednu proizvodnju dodatno su ugroženi. Iako je postojala mera podrške ovakvim nekomercijalnim domaćinstvima, ona se ukida sada kada je najpotrebnija.

PREPORUKA: Obezbediti podršku onima koji svojim kapacitetom ili zbog toga što žive u područjima sa težim uslovima poslovanja nisu u stanju da prebrode krizu bez značajnijih posledica.

vii. Omogućiti što brže i bolje korišćenje donatorskih fondova

Donatorska sredstva mogu biti dobra kontribucija domaćim sredstvima, kada domaćih nema dovoljno. Brojni su projekti koji se sprovode u Srbiji i ima mnogo donatora koji podržavaju poljoprivredu. Upravo u doba krize potrebno je na najbolji način iskoristiti ta sredstva, kroz unapređenje saradnje sa donatorima i izgradnju zajedničkih programa koji će se baviti problemima krize.

Naročite mogućnosti pruža IPARD fond kao 5. komponenta IPA fondova; uslovi za njihovo dobijanje, osim što je potrebno postati zemlja kandidat, su kako sledi:

- Da Evropska komisija usvoji Program IPARD;
- Uraditi okvirne i sektorske ugovore;
- Uspostaviti operativne strukture IPARD-a i dobiti nacionalnu akreditaciju;
- Dobiti od Komisije akreditaciju i dozvolu za donošenje upravljačkih odluka;
- Zaključiti ugovor o višegodišnjem finansiranju.

Od svih ovih uslova trenutno nije ispunjen ni jedan. Međutim, ta sredstva mogla bi dati značajan doprinos razvoju poljoprivrede i prevazilaženju krize. Za uspešnu koordinaciju sa donatorima i izgradnju institucija podrške koje omogućavaju korišćenje fondova EU potrebni su administrativni kapaciteti. Smanjenje administracije za 10% kao posledica smanjenja javne potrošnje ne ide u prilog izgradnji administrativnih kapaciteta za korišćenje fondova.

PREPORUKA: Unaprediti saradnju sa donatorima i prioritetno graditi kapacitet za korišćenje fondova EU namenjenih poljoprivredi.

VII. Dodaci

VII.1. Dodatak I: Metodologija

Prilikom pronalaženja odgovora na ova pitanja korišćena su tri osnovna načina prikupljanja informacija:

- Analiza postojećih podataka i trendova:
 - Statističkih (proizvodnja, cene, potrošnja, plate, demografski podaci, spoljna i domaća trgovina, zaposlenost ukupna, i zaposlenost u SME sektoru),
 - Kreditna alokacija sredstava,
 - Finansijska alokacija sa različitih nivoa.

Izvori informacija bili su: Narodna banka Srbije, Vlada Republike Srbije, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Ministarstvo finansija – Uprava carina, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Izvršno veće pokrajine Vojvodina, Republički statistički zavod, Nacionalna služba za zapošljavanje, Agencija za razvoj malih i srednjih preduzeća, Kreditni biro Udruženja banaka Srbije, banke, kompanije.

- Pregled postojećih izveštaja i publikacija (domaćih i međunarodnih),
- Analiza mera politike koje utiču na poljoprivredni i finansijski sektor donetih od strane Vlade Republike Srbije pre krize, kao i po početku krize
- Intervjui sa ključnim izvorima informacija kao što su kreatori politike, banke, kompanije i pojedinci uključeni u proizvodnju, preradu i prodaju poljoprivrednih proizvoda, veletrgovine...
- Stalna diskusija sa stručnjacima o zaključcima.

VII.2. Dodatak II: Tabela elastičnosti

Delikatesni proizvodi	1.5	Atlantic Economic Journal, Feb 2006
Rekreacija	1.25	USDA-ERS (Prosek u EU)
Zdravstvena zaštita	1.25	USDA-ERS (Prosek u EU)
Obrazovanje	1.05	USDA-ERS (Prosek u EU)
Napici	0.97	Regmi, Anita, M.S. Deepak, James L. Seale Jr., Jason Bernstein
Smrznuti specijaliteti	0.9	Azzeddine Azzam
Odeća	0.88	USDA-ERS, Regmi, Anita, M.S. Deepak, J. L. Seale Jr., Jason Bernstein
Destilovan alkohol	0.82	Azzeddine Azzam
Specijaliteti u konzervama	0.77	Azzeddine Azzam
Mlečni proizvodi (prihod srednjeg nivoa)	0.71	Regmi, Anita, M.S. Deepak, James L. Seale Jr., Jason Bernstein
Meso (prihod srednjeg nivoa)	0.65	Regmi, Anita, M.S. Deepak, James L. Seale Jr., Jason Bernstein
Kobasice i mesne prerađevine	0.635	Azzeddine Azzam
Hrana (uopšte) zemlje prihoda srednjeg nivoa	0.58	Regmi, Anita, M.S. Deepak, James L. Seale Jr., Jason Bernstein
Hrana van kuće	0.57	Monthly Labor Review
Klanje i prerada živine	0.533	Azzeddine Azzam
Voće/povrće (prihod srednjeg nivoa)	0.53	Regmi, Anita, M.S. Deepak, James L. Seale Jr., Jason Bernstein
Ulja (prihod srednjeg nivoa)	0.43	Regmi, Anita, M.S. Deepak, James L. Seale Jr., Jason Bernstein
Žitarice (prihod srednjeg nivoa)	0.41	Regmi, Anita, M.S. Deepak, James L. Seale Jr., Jason Bernstein
Slatkiši	0.4	Azzeddine Azzam
Mlečni proizvodi (prihod višeg nivoa)	0.35	USDA-ERS, Regmi, Anita, M.S. Deepak, James L. Seale Jr., Jason Bernstein
Meso (prihod višeg nivoa)	0.33	USDA-ERS, Regmi, Anita, M.S. Deepak, James L. Seale Jr., Jason Bernstein
Sir	0.32	Agra CEAS Consulting, UK
Hrana (uopšte) zemlje prihoda višeg nivoa	0.29	Regmi, Anita, M.S. Deepak, James L. Seale Jr., Jason Bernstein
Voće/povrće (prihod višeg nivoa)	0.27	USDA-ERS, Regmi, Anita, M.S. Deepak, James L. Seale Jr., Jason Bernstein
Ulja (prihod višeg nivoa)	0.21	USDA-ERS, Regmi, Anita, M.S. Deepak, James L. Seale Jr., Jason Bernstein
Puter	0.2	Agra CEAS Consulting, UK
Jogurt	0.19	Agra CEAS Consulting, UK
Žitarice (prihod višeg nivoa)	0.19	Regmi, Anita, M.S. Deepak, James L. Seale Jr., Jason Bernstein
Tečno mleko	0.154	Azzeddine Azzam
Keks i krekeri	0.012	Azzeddine Azzam
Mleko, sveže	-0.17	Agra CEAS Consulting, UK
Sušeno voće i povrće	-0.4	Azzeddine Azzam
Šećer	-0.4	Azzeddine Azzam
Makaroni i špageti	-0.41	Azzeddine Azzam
Prerađena hrana	-0.49	Azzeddine Azzam
Turšija, sosovi	-2.2	Azzeddine Azzam

VII.3. Dodatak III: Analiza istorijskih podataka

U ovom odeljku ispituju se dve osnovne grupe podataka. Prvu grupu čine najnoviji podaci koji su na raspolaganju na odabranim ciljnim tržištima, iz seta podataka Evrostata EU. Ovaj set podataka često se ažurira, a uglavnom su i lako dostupni i tačni. Iako EU nije primarno ciljno tržište za većinu srpskih poljoprivrednih proizvoda, zapažena pomeranja u uvozu ukazaće na opšte trendove i na drugim tržištima.

Drugi set podataka više je okrenut budućnosti. Analizirani su podaci o poljoprivrednom uvozu iz devet zemalja koje su u prošlosti pretrpele krizu zasnovanu na finansijskom sektoru. Posmatra se kriza u šest zemalja OECD-a i tri tržišta u razvoju. Promene u uvozu robe koju Srbija izvozi a koje su se desile tokom istorijskih kriza analiziraju se da bi se bolje razumele promene do kojih može da dođe na srpskim izvoznim tržištima tokom ove krize. Analiza je podeljena tako da se posmatraju različite kategorije proizvoda (HS 2 i stav 4), ali i zemlje iz kojih se ti proizvodi uvoze. Drugo pomenuto radi se da bi se proverila hipoteza da, za vreme finansijskih kriza kada su mogućnosti kreditiranja smanjene, zemlje mnogo češće uvoze iz izvora koji su blizu nego iz onih koji su udaljeni. To bi moglo da bude od velikog značaja za utvrđivanje mera koje treba preduzeti, u smislu kako i gde šta treba raditi.

Šest zemalja OECD-a i datumi kriza su kako sledi:

- Finska (1991 – 1994),
- Švedska (1991 – 1994),
- Francuska (1992 – 1994),
- Italija (1992 – 1994),
- Ujedinjeno Kraljevstvo (1990 – 1992),
- Japan (1997 – 2000, 2001 – 2003).

Posmatrana su i tri tržišta u razvoju. Ova tržišta sličnija su srpskim tržištima u ZND i bivšoj Jugoslaviji. Pomenute privrede u razvoju i datumi krize su kako sledi:

- Argentina (1987 – 1991, 1998 – 2004),
- Meksiko (1994 – 1997),
- Indonezija (1997 – 2000).

Kako je navedeno, analiza je urađena po grupama proizvoda koje su slične sadašnjoj paleti proizvoda koje Srbija izvozi. Svaka tarifna oznaka u donjoj tabeli posebno je bila predmet analize.

Kategorija proizvoda	Tarifne oznake (2, 4)
Mlečni proizvodi	04
Meso/svinjetina	02
Sveže drvenasto voće	0808, 0809
Sveže povrće	07
Prerađeno drvenasto voće	0813, 2006, 2007, 2008, 2009
Prerađeno povrće	2001, 2002, 2003, 2004, 2005
Šećer	17

Kukuruz	1005
Pšenica	1001
Jagodasto voće, prerađeno	0810, 0811
Uljarice	12, 15

Istorijska analiza proizvoda

Prva analiza sprovodi se na veoma visokom nivou. Grafikonu u dodatku I prikazuju i proizvedenu robu i uvoz robe u zemlje tokom perioda krize i izvan njega. Kao što se može videti, u periodu krize uvoz uglavnom se beleži mnogo veći pad nego prihod. Istovremeno, kod uvoza hrane smanjenje je uglavnom blaže nego kod industrijske robe, i tu su trenovi uglavnom drugačiji. Vizuelna analiza potvrđuje se nekim bazičnim analizama podataka. Povezanost uvoznih trendova i krize prilično je velika, kao što se vidi u dve kolone na levoj strani tabele koja sledi.

Zemlja ⁴¹	(povezanost sa prihodom)			
	Uvoz industrijske robe	Uvoz hrane (sve)	Uvoz hrane (srpske)	Uvoz hrane (srpske-kriza)
Finska	53 %	17 %		
Švedska	51 %	18 %		
Ujedinjeno Kraljevstvo	65 %	20 %		
Japan	64 %	52 %		
Francuska	35 %	-1 %		
Italija	46 %	7 %		
Argentina	90 %	76 %		
Meksiko	13 %	32 %		
Indonezija	68 %	42 %		
Sve zemlje OECD-a	50 %	20 %	22 %	35 %
Sva tržišta u razvoju	60 %	72 %	60 %	77 %

Kao što se može videti u tabeli, opšte promene u uvozu hrane manje su povezane sa promenama prihoda nego što je to slučaj sa industrijskom robom. To bi moglo da ukazuje na to da će širi trendovi koji nisu povezani sa krizom a utiču na cene hrane, uvoz i tražnju, biti barem isto toliko važni za utvrđivanje tražnje za srpskim poljoprivrednim uvozom koliko je to slučaj sa faktorima koji su povezani isključivo sa smanjenjem prihoda. Iako postoji velika verovatnoća da će kriza imati uticaja na tražnju za uvozom robe iz Srbije, ona se ipak više vezuje za smanjenje BDP-a nego za uvoz industrijskih proizvoda.

Slična analiza napravljena je i za 22 kategorije hrane koje čine najveći deo srpskog izvoza poljoprivrednih proizvoda. Rezultati su prikazani na dnu u dve kolone na desnoj strani tabele iznad. Povezanost promena u BDP-u sa promenama u srpskom izvozu veoma je mala kada je reč o zemljama OECD-a, ali je mnogo veća kad je reč o tržištima u razvoju. Ova povezanost postaje mnogo uočljivija kada se period posmatranja ograniči samo na

⁴¹ Detaljni podaci Svetske banke o trgovini, Pokazatelji svetskog razvoja, UN COMTRADE, EU Eurostat; Booz Allen

godine krize. Povezanost se veoma povećava u oba slučaja. To pokazuje da, tokom krize, neki drugi „šum“, koji može da dovede do promena u tražnji za uvozom, postaje nešto manje važan gledano na dugi rok. Konkretno, može se očekivati da se na tržištima u razvoju tražnja za robom koja se uvozi iz Srbije smanji sa smanjenjem prihoda.

Analiza kao što je ova gore može da se koristi samo za veoma široke svrhe. Uvoz hrane je veoma široka kategorija u koju spada sve od osnovnih namirnica do luksuzne robe. Da bi se donele konkretne mere i proizvođačima dale korisne informacije, potrebno je uraditi detaljniju analizu. Za svaku od devet gore navedenih zemalja, podaci o trendovima uvoza uzeti su iz različitih baza podataka za 22 proizvoda različitih tarifnih oznaka, a koji čine najveći deo srpskog izvoza. Tabela koja sledi pokazuje neke početne povezanosti promena u prihodima i promena u tražnji za proizvodima za svaku od te 22 kategorije. Posmatrano vremensko razdoblje čine periodi krize i godine neposredno pre i posle krize.

	OECD	Tržišta u razvoju	
HS 2003	Pečurke	0,23	0,41
HS 2002	Paradajz	0,11	0,09
HS 2004	Povrće, smrznuto	0,18	0,55
HS 2005	Povrće, konzervirano	0,32	0,56
HS 2001	Povrće, u turšiji	0,11	0,02
HS 1005	Kukuruz	0,27	0,19
HS 1001	Pšenica	0,10	0,13
HS 2009	Sokovi	0,08	0,60
HS 0813	Sušeno voće	(0,16)	0,33
HS 2008	Voće, koštunjavo voće, konze	(0,10)	0,43
HS 2006	Voće, koštunjavo voće, konze	0,06	0,52
HS 2007	Dćemovi, želei, itd.	0,30	0,37
HS 0811	Jagodasto voće, smrznuto	0,18	0,56
HS 0810	Jagodasto voće, sveže	0,27	0,31
HS 0808	Jabuke, kruške	0,08	0,42
HS 0809	Koštičavo voće	0,15	0,40
HS 17	Šećer	0,34	0,29
HS 15	Masti	0,15	0,60
HS 12	Uljarice	0,08	0,47
HS 04	Mlečni proizvodi	(0,04)	0,34
HS 02	Meso	0,12	0,62
HS 07	Povrće	0,25	0,38
Ukupno		0,35	0,77

Ove brojke predstavljaju zbirne brojke iz šest zemalja OECD-a i tri tržišta u razvoju. Brojevi u crvenoj boji su brojevi kod kojih je korelacija za određenu grupu najveća. Neki od ovih rezultata su se mogli očekivati za luksuzne artikle kao što su pečurke, sveže povrće i jagodasto voće, dok se ostalo odnosi na osnovne namirnice. Varijacije su brojne; upravo na tržištima u razvoju, a ne na tržištima zemalja OECD-a, proizvodi počinju da se povinuju širokim obrascima koji bi se očekivali od podataka o elastičnosti. Ipak, ima i nekih neočekivanih ishoda, kao i nekih upozorenja. Kad su u pitanju uljarice, korelacija je velika, iako se o njima obično misli kao o osnovnoj namirnici. Istovremeno, one se koriste u hrani za životinje te, s obzirom na to da je meso luksuz na tržištima u razvoju, to može da objasni tako visoku korelaciju.

Drugo upozorenje odnosi se na jedinice koje se koriste u analizi. Povezanosti su sa vrednošću, ne sa obimom. U periodima male tražnje, vrednosti mogu da se smanje a da obimi ostanu isti. S obzirom na to da je kriza koja se ovde predmet analize prilično izolovana u pojedinačnim zemljama, ovaj uticaj nije toliko veliki koliko bi se to očekivalo u sadašnjoj krizi. Kod sadašnje krize zapaža se smanjenje u globalnoj, a ne samo u lokalizovanoj, tražnji, a to može da dovede do depresijacije cena.

Istorijska analiza blizine tržišta

Jedna od karakteristika finansijske krize je to što je uvoznicima teže da finansiraju uvoz. Delatnosti koje se odlikuju gotovinskim plaćanjem i niskim kolateralima, kakva je delatnost uvoznika, mogu da budu prve koje će pretrpeti uticaj. Jedna od posledica mogla bi da bude smanjenje uvoza koje je veće nego što ukazuje smanjenje prihoda uz efekte elastičnosti. Da do ovoga dolazi pokazuje grafikon analize visokog nivoa u Dodatku I. Druga posledica bi mogla da bude povratak bližim izvorima uvozne robe. Hipoteza je da do pribegavanja izvorima koji su blizu dolazi uglavnom kada dođe do prekida dugogodišnjih finansijskih odnosa i postane lakše da se finansiraju manje porudžbine proizvoda iz lokalnih izvora. Ova hipoteza je testirana na tri od devet tržišta: u Meksiku, Finskoj i Japanu. Pre nego što ih je snašla kriza, svako od njih bilo je veoma integrisano u širok dijapazon međunarodnih tržišta.

Promenljive su definisane tako što su uzeta u obzir dva faktora. Prvi faktor je opšte smanjenje uvoza koje se zapaža tokom krize. Cilj je bio da se napravi test koji meri relativno smanjenje na grupama tržišta koja su blizu jedno drugom, kako se ti podaci ne bi izgubili u „šumu“ koga stvara opšte smanjenje uvoza. Drugi faktor je potreba da se uzmu u obzir dugoročiji trendovi. Na primer, smanjenje uvoza sa nekog tržišta koje već duže vreme beleži opadajući trend nije toliko značajno kao manje smanjenje na tržištu na kojem je udeo bio veliki u prethodnom periodu.

Korišćeni test počinje agregacijom uvoznih tržišta koja su podeljena u tri grupe, na ona koja su blizu, umereno udaljena, i udaljena. Učešće grupa i promene u učešću mere u odnosu na ukupan uvoz na predmetnom tržištu. Ukupan uvoz koji potiče iz svake od ove tri grupe deli se na ukupan uvoz koji odlazi na svako od tri ciljna tržišta. Tako se obezbeđuje da se dobiju relativna učešća. Različita tržišta odabrana su za svako od tri ciljna tržišta, i to u zavisnosti od toga odakle potiče njihov uvoz. Obuhvaćena tržišta za svaku od zemalja i njihove kategorije prikazane su na mapama u Dodatku II. Da bi se objasnili dugoročiji trendovi, analiza je izvršena tako što posmatrani period počinje tri godine pre početka krize.

Svaka od 22 srpske izvozne grupe proizvoda uključena je u analizu, sa izuzetkom robnih grupa pšenice, kukuruza i šećera. S obzirom na to da je ova roba predmet međunarodne trgovine, zemlja porekla zavisi od neposrednih faktora ponude i tražnje, a ne od onih za koje postoji verovatnoća da su u vezi sa krizom.

Rezultati su prikazani na grafikonima u Dodatku III. U sva tri slučaja, ukupan iznos izvoza koji se pripisuje odabranim zemljama ostao je u posmatranom periodu u okvirima odstupanja od deset procenata. S obzirom na to, rezultati nisu izazvani promenama u učešću odabranih zemalja.

Trendovi su se značajno razlikovali. Japan je pokazao manja pomeranja ka bližim izvorima tokom krize. Najvećim delom ovo pomeranje bilo je na uštrb tržišta na srednjoj razdaljini, uglavnom SAD i Kanade. Kao što se može videti na drugom grafikonu s desne strane, sve tri grupe tržišta su se u izvesnoj meri smanjile, što pokazuje da su tržišta van posmatranih grupa počela da povećavaju svoju zastupljenost. Hipoteza je, međutim, da su udaljena tržišta najviše izgubila u pogledu procentualnog ičešća (a ne i u pogledu apsolutne vrednosti), dok su tržišta koja

su blizu izgubila najmanje. Tržišta koja su blizu samo su nakratko zagazila na negativnu stranu u smislu rasta učešća.

Trendovi za Meksiko pokazuju izuzetnu stabilnost kod trgovinskih partnera na duži rok. Najveći deo poljoprivrednog uvoza, najmanje 19 kategorija obuhvaćenih analizom, potiče iz SAD i Kanade, što ne treba da predstavlja iznenađenje s obzirom na proizvodnju SAD i NAFTA-e. Gotovo da nema uočljivog obrasca kad je u pitanju varijacija blizine ili udaljenosti tržišta tokom krize. Verovatno je uključenost Meksika u NAFTA-u i druge sporazume o slobodnoj trgovini dovela do dugoročnih aranžmana nabavke koje je teško prekinuti. Verovatno je i da je prisustvo jakih mogućnosti finansiranja u SAD i Kanadi pomoglo da se udeo na tržištu zadrži i tokom krize.

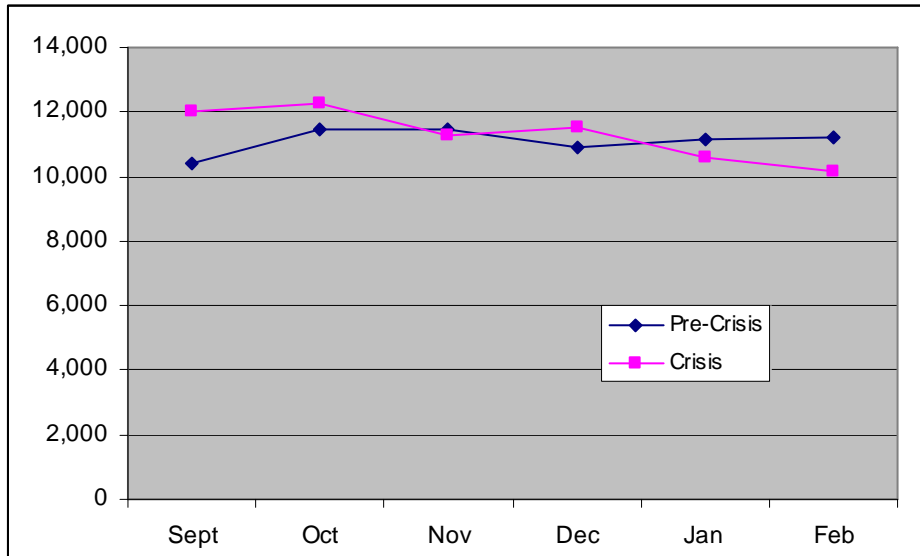
Finska najjasnije prikazuje vrste obrazaca iz ove hipoteze. Za vreme krize došlo je do velikog rasta pribegavanja izvorima koji su blizu kad je reč o posmatranim poljoprivrednim proizvodima. Što je još važnije, ti obrasci su postali gotovo stalni posle krize, sa tek neznatnom tendencijom vraćanja na ranije obrasce. Isto tako, ovaj period podudario se sa kolapsom glavnog trgovinskog partnera u Sovjetskom Savezu, što bi moglo da se smatra velikim remetilackim događajem. Međutim, učešća u ukupnoj trgovini koje su imale tri odabrane grupe nisu pretrpela znatnije promene u ovom periodu, što ukazuje na to da je do pomeranja došlo zapravo između ovih grupa, a ne između ovih grupa i drugih zemalja koje nisu bile obuhvaćene ovom analizom.

Sadašnja analiza proizvoda i blizine

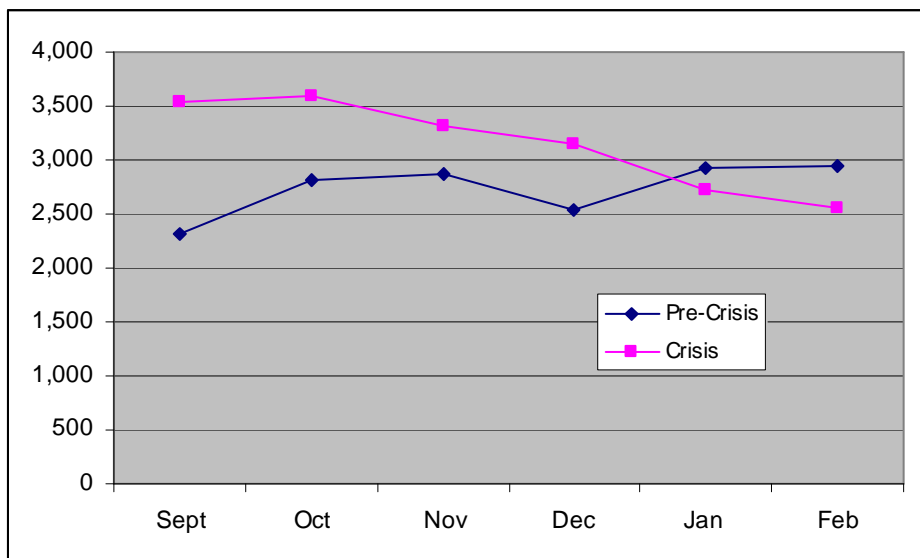
Iste dve vrste analize, proizvod i blizina, izvršene su i korišćenjem najnovijih dostupnih podataka. Podaci potiču iz baze podataka EU, Evrostat, i odnose se na period do februara 2009. Iako se još radi o ranim fazama krize, ipak je protekao određeni vremenski period posle kraha tržišta 2008. godine, već se prilično zašlo u period niskog nivoa poverenja potrošača. Iako EU nije glavno tržište za najveći deo srpskog uvoza, verovatno je da slična tržišna dinamika važi i drugde. Neke pouke mogu da se izvuku i bez direktne povezanosti između srpskih izvoznih tržišta i tržišta koja su predmet ove analize. Noviji podaci jednostavno nisu dostupni za trgovinske partnere iz bivše Jugoslavije.

S obzirom na to da u ovom trenutku precizni podaci o mesečnom BDP-u nisu dostupni, nije bilo moguće uraditi istu vrstu analize korelacije sa prihodom kakva je izvršena napred u tekstu. Umesto toga, napravljena su grafička upoređenja perioda od šest meseci, od septembra 2008. do februara 2009. godine, i perioda od šest meseci pre krize, tokom prethodne godine (septembar 2007 - februar 2008). Time se osigurava da su uzeti u obzir uticaji koji se odnose na određene sezone. Kao i pre, korišćene su robe sa onim tarifnim oznakama koje odražavaju najveći deo srpskog izvoza.

Na slici su prikazane promene u uvozu u periodu pre krize i tokom krize, i to za 22 kategorije srpskog poljoprivrednog izvoza u 27 zemalja EU. Jedinice su u milionima evra i predstavljaju uvoz u ovim kategorijama iz svih izvora.

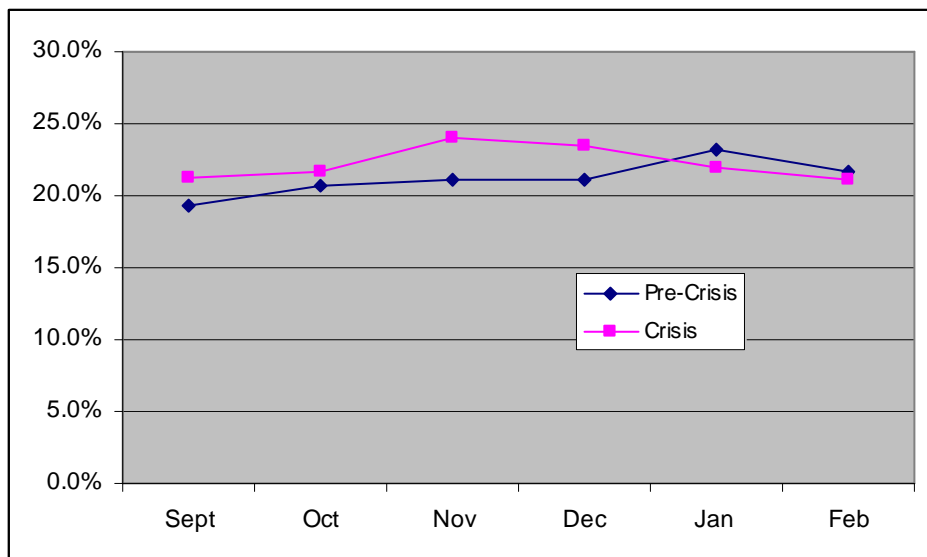
Kao što se može videti, za ove grupe proizvoda trend opadanja beleži se od oktobra 2008. Međugodišnja promena (od februara do februara) je 11 procenata. Slika dole prikazuje promenu u uvozu u 27 zemalja EU za tri najveća izvozna proizvoda Srbije (ne računajući šećer): jagodasto voće, ulja i uljarice (HS 0811, 12, 15).

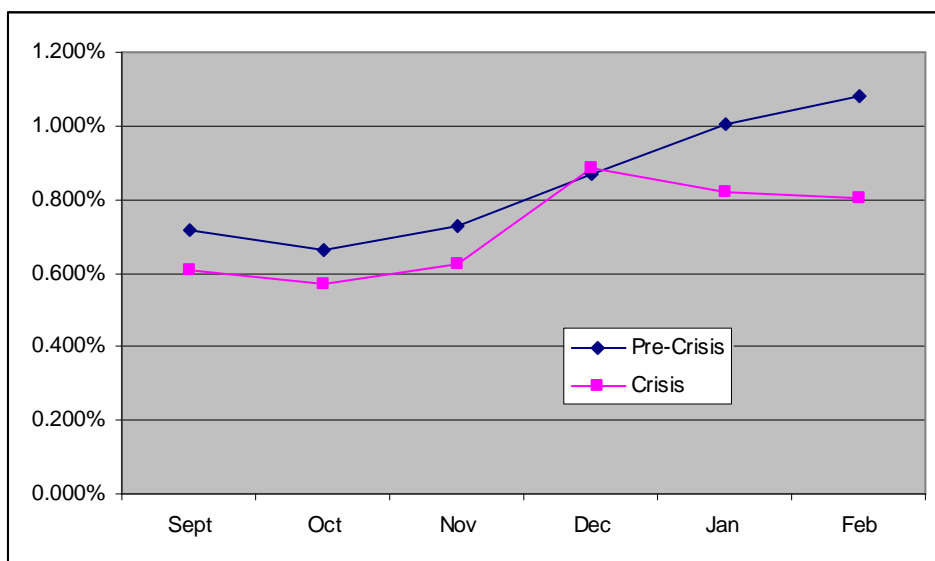
Proporcionalno posmatrano, ovaj trend je oštiji i izrazitiji. Ukupno smanjenje ovog uvoza u EU sa 27 članica je 16 procenata u međugodišnjem periodu (od februara do februara). Sadašnja kriza naročito je snažno uticala na tržišta roba (ulja). Kada se posmatra samo HS 0811, jagodasto voće, pad se smanjuje na 4,8 procenata godina na godinu. Ova smanjenja nisu zanemariva te, iako nema dovoljno podataka da se provere empirijski, čini se da postoji trend ka smanjenju uvoza ovih kategorija proizvoda i sve većem jazu.

Sam jaz je agregatno posmatran, te možda ne odražava izvoz ili kategorije pod-proizvoda ni jedne zemlje. Drugi trend koji se može primetiti jeste mera u kojoj se uvoz u EU sa 27 članica menja u odnosu na izvoznike koji nisu

zemlje članice EU, a posebno na Srbiju. Sledeći grafikon pokazuje procenat ukupnog uvoza EU koji potiče iz zemalja koje ne pripadaju EU 27.

Uprkos tome što protekcionizam svakako predstavlja razlog za brigu, do danas smanjenje izvoza u zemlje van EU ide istim tempom kao i smanjenje uvoza u zemlje EU. Na grafikonu se ne vidi da postoji trend ka tome da se uvozna roba kupuje unutar same EU. Poslednjih meseci, za koje nemamo podatke, postoji neznatno kretanje u pravcu opadanja. Međutim, to počinje sa višeg nivoa i može prosto da predstavlja povratak na srednju vrednost. Na sledećem grafikonu prikazana je ista analiza za srpski uvoz u EU.

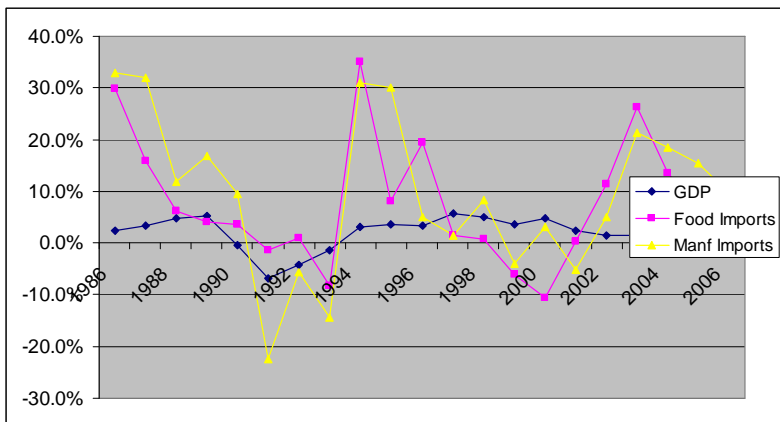

Sve u svemu, za razliku od širih trendova koji su prikazani na prethodnom grafikonu, srpski uvoz kao procenat ukupnog uvoza u EU 27 znatno je opao. Grafikon pokazuje obim srpskog izvoza u odnosu na uporedive zemlje. Prema ovom grafikonu, Srbija postiže slabije rezultate od ostalih zemalja van EU. Doduše, vremenska serija veoma je kratka. Međutim, tokom svih šest meseci, srpski izvoz kao procenat ukupnog uvoza manji je nego u

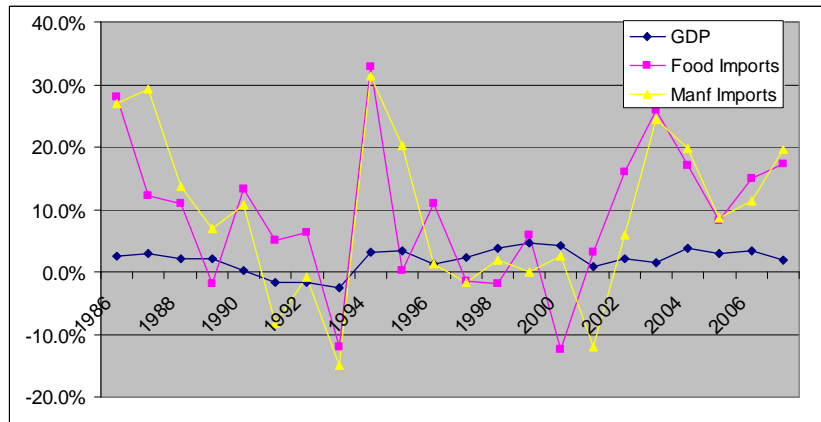
godini pre krize. To je posebno problematično jer se čini da podaci ne pokazuju sistematsku diskriminaciju protiv proizvođača iz zemalja van EU. Ovaj trend treba podrobno pratiti.

VII.4. Dodatak IV: Grafikoni visokog nivoa uvoza i krize

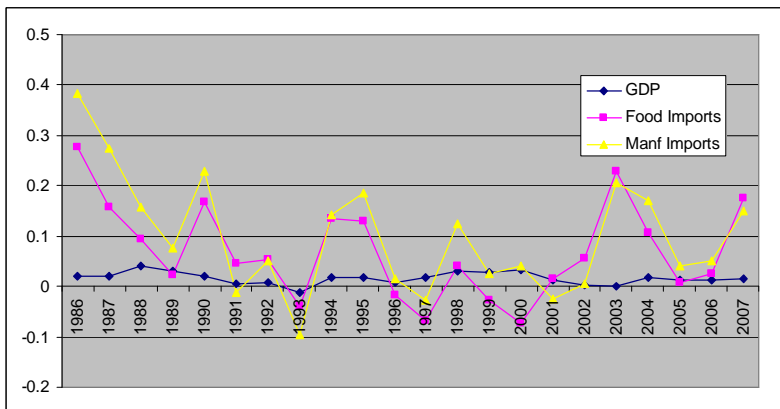
Finska

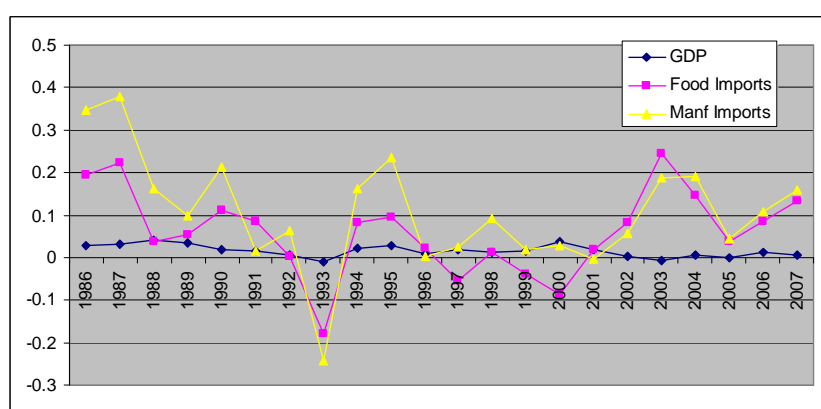
Švedska

Francuska

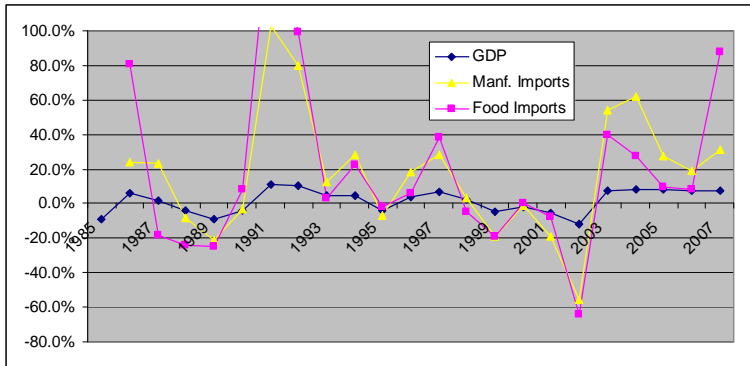
Italija

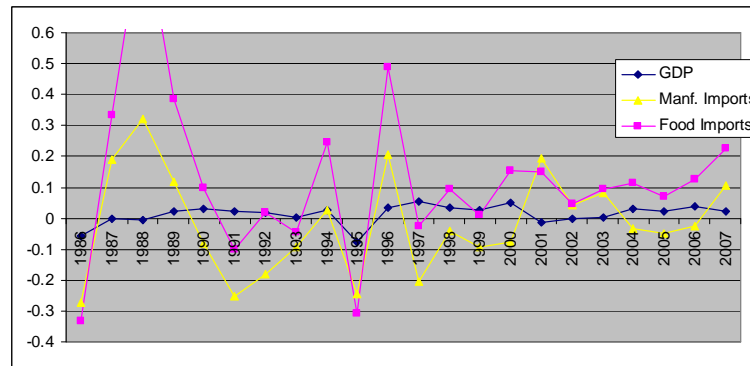
Japan

Ujedinjeno Kraljevstvo

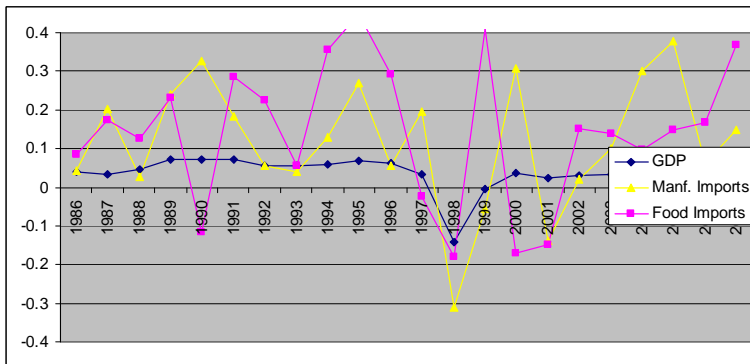
Argentina

Meksiko

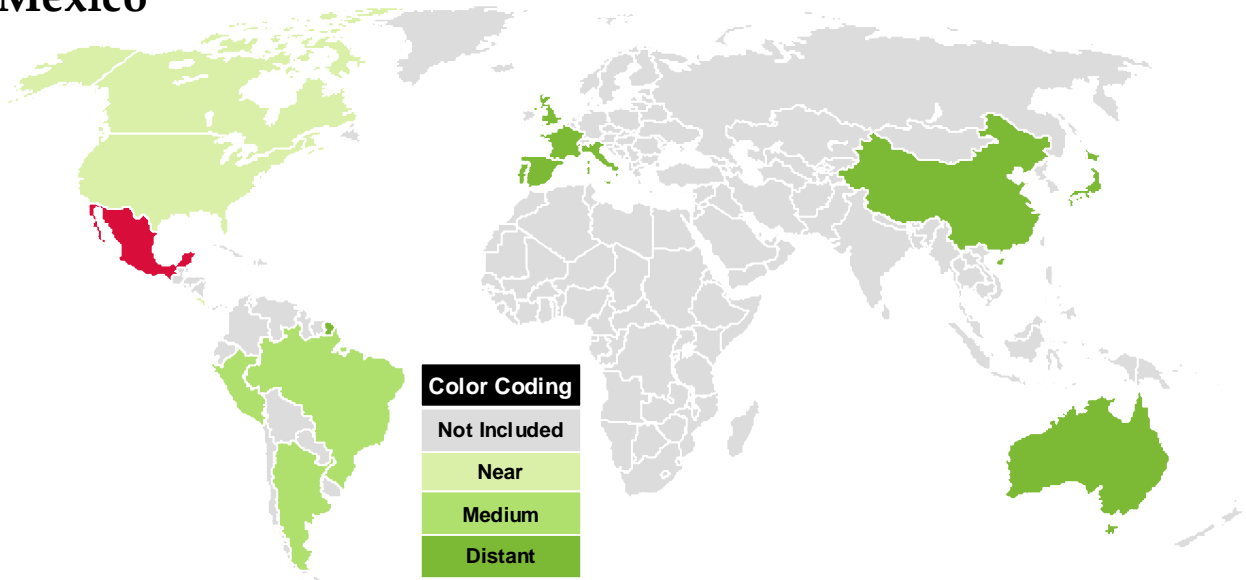

Indonezija

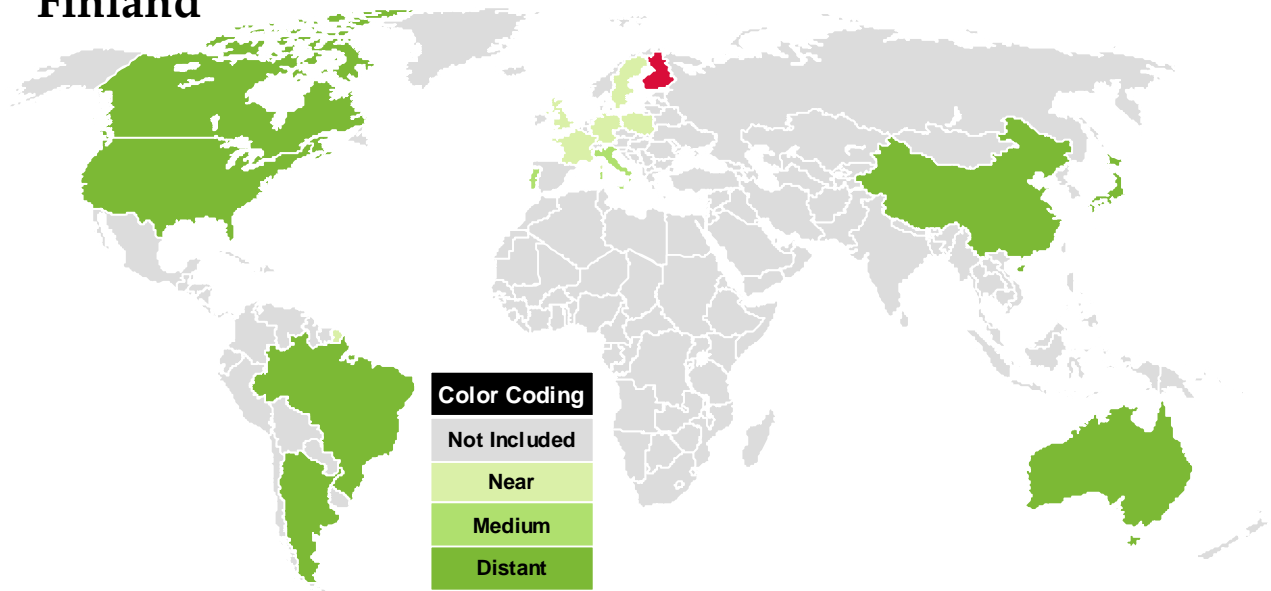

VII.5. Dodatak V: Mapa blizine tržišta

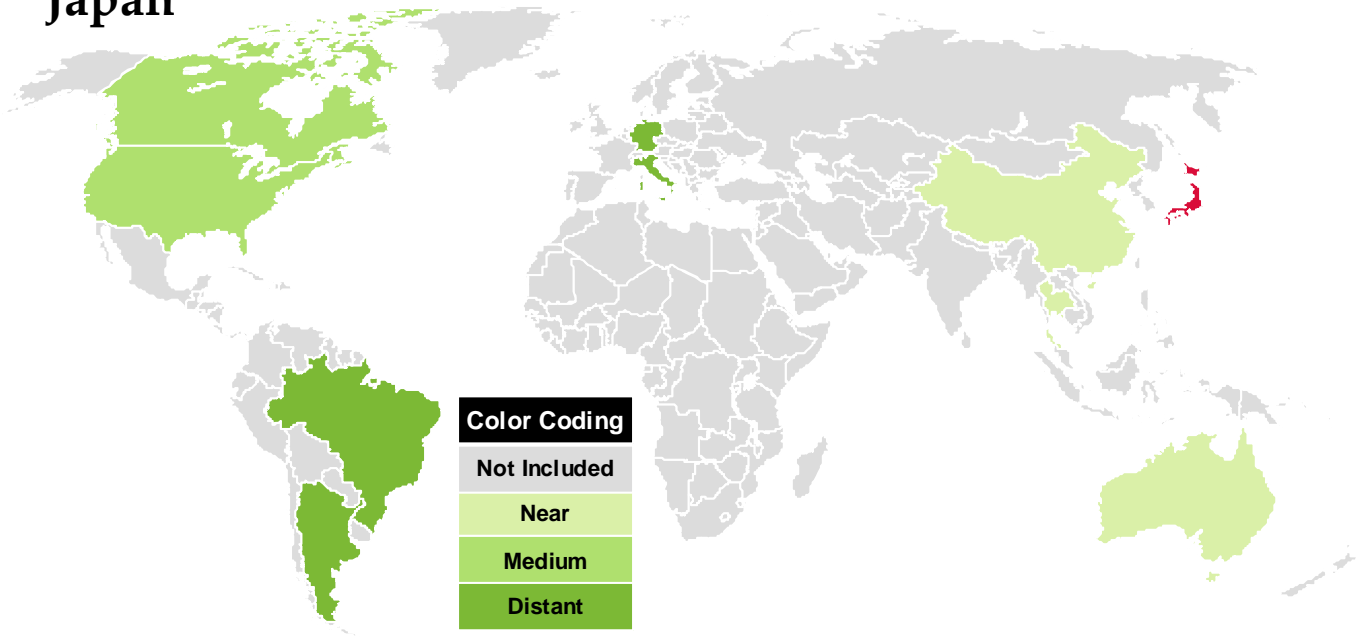
Mexico

Finland

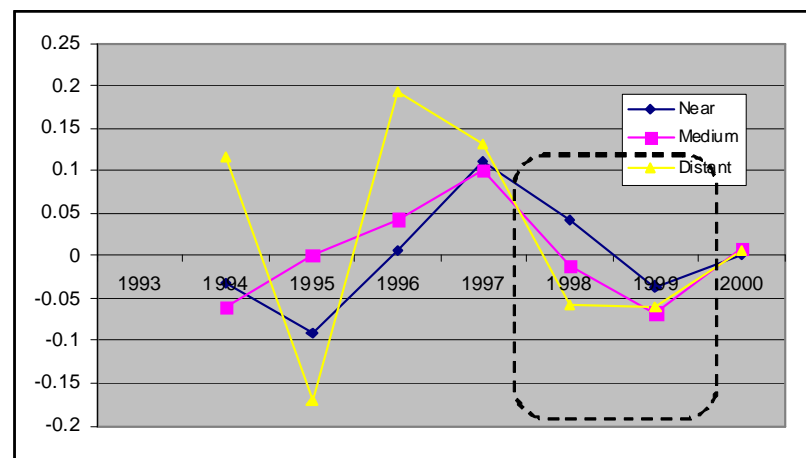
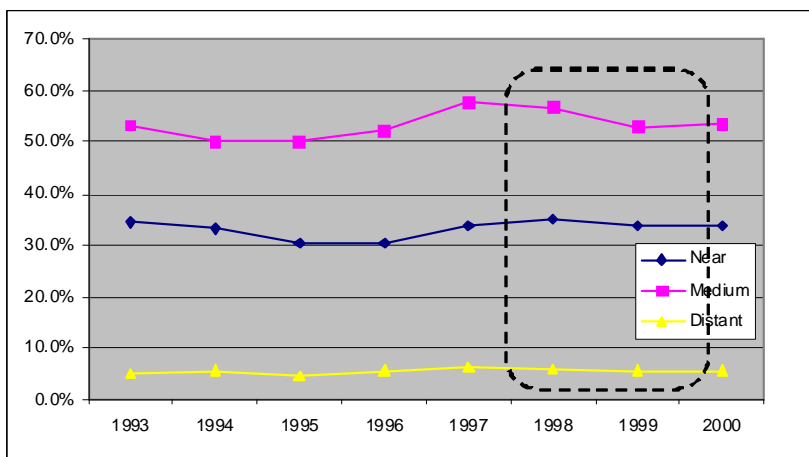

Japan

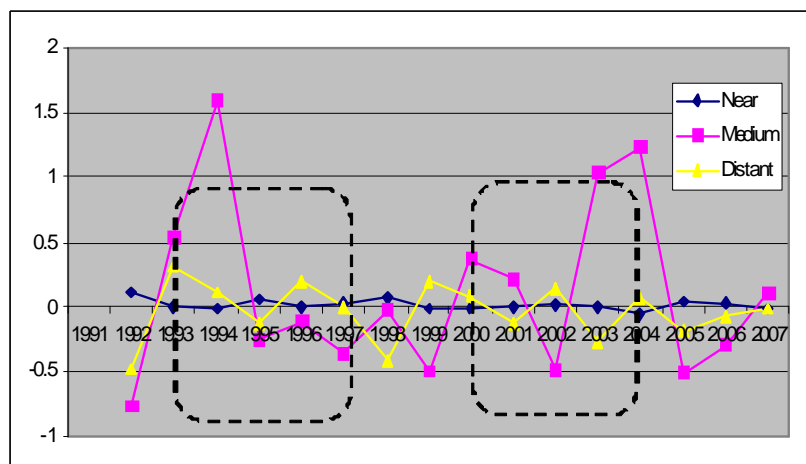
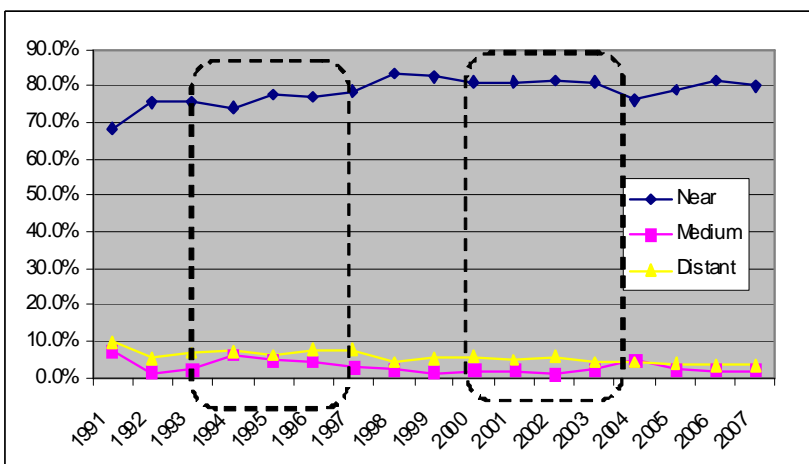

VII.6. Dodatak VI: Grafikoni analize trenda u vezi sa blizinom tržišta

Japan: Grafikon levo, učešće na tržištu za tri grupe koje su u blizini, tokom vremenskog perioda (procenat ukupne vrednosti). Grafikon desno, promena u učešću na tržištu te tri grupe.

Meksiko: Grafikon levo, učešće na tržištu za tri grupe koje su u blizini, tokom vremenskog perioda (procenat ukupne vrednosti). Grafikon desno, promena u učešću na tržištu te tri grupe.

Finska: Grafikon levo, učešće na tržištu za tri grupe koje su u blizini, tokom vremenskog perioda (procenat ukupne vrednosti). Grafikon desno, promena u učešću na tržištu te tri grupe.

